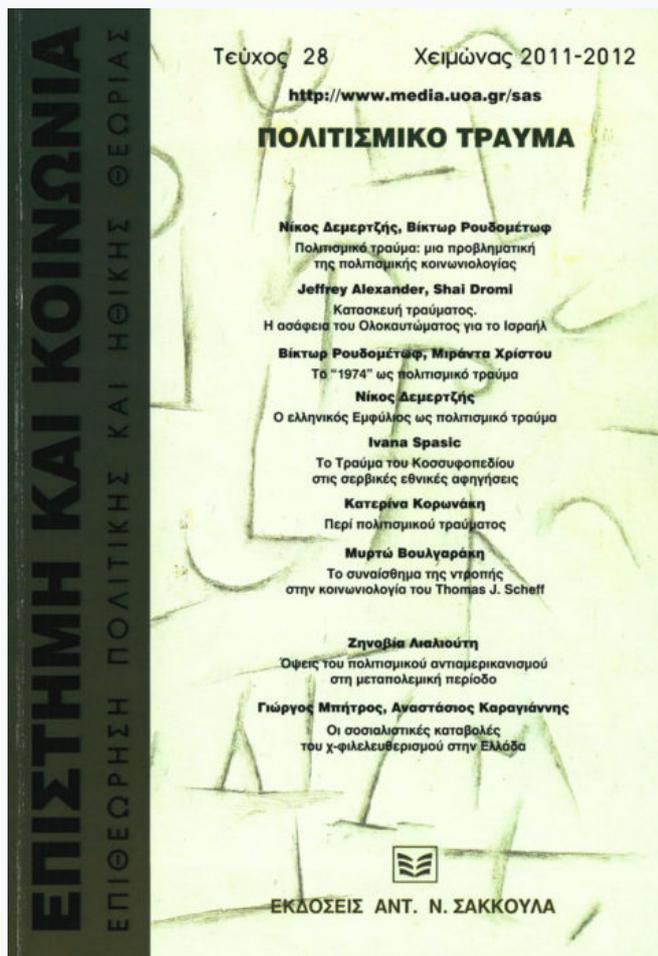

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 28 (2011)

Πολιτισμικό τραύμα

The socialistic origins of x-liberalism in Greece

Γεώργιος Κ. Μπήτρος, Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης

doi: [10.12681/sas.824](https://doi.org/10.12681/sas.824)

Copyright © 2015

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μπήτρος Γ. Κ., & Καραγιάννης Α. Δ. (2015). The socialistic origins of x-liberalism in Greece. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 28, 167–206. <https://doi.org/10.12681/sas.824>

Οι σοσιαλιστικές καταβολές του χ-φιλελευθερισμού στην Ελλάδα¹

Γεώργιος Κ. Μπήτρος* & Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης**

Πολλά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα σήμερα έχουν τις ρίζες τους στις παρενέργειες των θεσμικών επιλογών και τις οικονομικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Τρία άτομα που επηρέασαν θεμελιακά τη διαμόρφωση των πολιτικών αυτών ήταν οι Ξ. Ζολώτας, Κ. Τσάτσος και Π. Παπαληγόυρας, ενώ ένα τέταρτο, ο Α. Αγγελόπουλος, επέδρασε έμμεσα. Στη παρούσα εργασία, εξετάζουμε τις ιδέες και τις προτάσεις που αυτοί διατύπωσαν, τις πολιτικές μέσα από τις οποίες τις προώθησαν και τις αρνητικές συνέπειες που συνεπάγεται για την κοινωνία και την οικονομία το καθεστώς που διαμορφώθηκε, το οποίο είναι τύπος φιλελεύθερο αλλά ουσιαστικά περισσότερο σοσιαλιστικό. Γι' αυτό, η άποψή μας είναι ότι δεν θα βγούμε από το αδιέξοδο που αντιμετωπίζουμε, αν η 'Κεντροδεξιά' δεν απαρνηθεί πλήρως τις σοσιαλιστικές καταβολές του όποιου φιλελευθερισμού (χ-φιλελευθερισμού) επικαλείται για να δικαιολογήσει τον κοινωνικό χαρακτήρα των δημόσιων επιλογών της.

Εισαγωγή

Καθώς οι κοινωνικές ανάγκες από τις συνέπειες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (1940-1944) και του εμφύλιου σπαραγμού που ακολούθησε (1946-1949), ήταν εξαιρετικά επείγουσες, οι κυβερνήσεις της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου εύλογα έδωσαν έμφαση σε ρυθμίσεις άμεσης απόδοσης. Ειδικότερα, δεδομένου ότι ο ιδιωτικός τομέας βρισκόταν σε πλήρη αποσύνθεση από τα καταστροφικά πλήγματα που είχαν δεχθεί οι τομείς παραγωγής και οι υποδομές, οι τότε κυβερνήσεις προσανατολίστηκαν σε τρεις στόχους που, με σειρά προτεραιότητας, ήταν: η θεσμική ανασυγκρότηση του κράτους· η οργανωτική και διοικητική ανασύναξη του

*Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών <bitros@aeub.gr>

** Καθηγητής του Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς <adkar@unipi.gr>

σθενότερου και του ευρύτερου δημόσιου τομέα, προκειμένου να συμβάλλουν στην ταχύτερη δυνατή κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών του πληθυσμού σε δημόσια αγαθά και υπηρεσίες· και, τέλος, η επανεκκίνηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων στη γεωργία και στους άλλους βασικούς τομείς της οικονομίας, ώστε σταδιακά να ομαλοποιηθεί ο εφοδιασμός των αγορών, να ξεκινήσουν κάποιες εξαγωγές και, μέσα από την αύξηση των ευκαιριών απασχόλησης του εργατικού δυναμικού, να επιβραδυνθεί η μετανάστευση.

Μερικές μεγάλες κατηγορίες οικονομικών πολιτικών που υιοθετήθηκαν σ' αυτά τα μέτωπα ήταν, για παράδειγμα:

- Οι πολιτικές που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη μέσω της 'υποκατάστασης των εισαγωγών': περιλάμβαναν την επιβολή υψηλότερων δασμολογικών και άλλων φραγμών στον ανταγωνισμό από το εξωτερικό, σε συνδυασμό με τη χορήγηση διάφορων επιδοτήσεων σε επιλεγμένες δραστηριότητες του εσωτερικού.
- Οι πολιτικές αναγκαστικών συγχωνεύσεων, εθνικοποιήσεων και φραγμών εισόδου στις επιμέρους αγορές χρήματος και κεφαλαίου, με αποτέλεσμα την καταστολή του ανταγωνισμού και την υπαγωγή του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην άμεση διαχείριση του κράτους.
- Οι πολιτικές με τις οποίες η Τράπεζα της Ελλάδος επέβαλε, από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 μέχρι το 1987, ένα σύστημα κεντρικά καθοριζόμενων επιτοκίων για την κατανομή των διαθέσιμων αποταμιεύσεων σε χρήσεις που οι τεχνοκράτες της τράπεζας και οι κυβερνητικοί υπεύθυνοι θεωρούσαν αναπτυξιακές.
- Οι πολιτικές που επέτρεψαν τη δημιουργία Δημόσιων Επιχειρήσεων και Οργανισμών [ΔΕΚΟ] σε στρατηγικούς κλάδους της οικονομίας, με αποτέλεσμα την υποκατάσταση σ' αυτούς των αυτοματισμών της αγοράς με μηχανισμούς διοίκησης και ελέγχου υποταγμένους σε πολιτικά και κομματικά κριτήρια.
- Οι πολιτικές που συντήρησαν το αυθαίρετο καθεστώς των 'αδειών σκοπιμότητας', την ευχέρεια των κυβερνήσεων να ορίζουν επιμέρους κλάδους της οικονομίας ως 'κεκορεσμένους' και να απαγορεύουν την είσοδο νέων επιχειρήσεων σε αυτούς.
- Οι πολιτικές με τις οποίες επεκτάθηκε το αυθαίρετο καθεστώς των αδειών σκοπιμότητας σε πλείστους όσους κλάδους του ιδιωτικού τομέα και σε διάφορα επαγγέλματα.
- Οι πολιτικές άμεσου ελέγχου των τιμών σε αγορές προϊόντων και υπηρεσιών κ.λπ.

Οι παραπάνω πολιτικές απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αφού

η ελληνική οικονομία επανήλθε γρήγορα στα προπολεμικά επίπεδα και άρχισε να αναπτύσσεται με ταχύτετους ρυθμούς. Αλλά, όπως τεκμηριώνουμε στο Μπήτρος & Καραγιάννης (2011: μέρος II), συνοδεύτηκαν από πολύ σοβαρές παρενέργειες, οι οποίες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε σήμερα. Έτσι, για να ξαναβρούμε τον δρόμο προς την πρόοδο, είναι χρήσιμο να καταλάβουμε γιατί αυτές υιοθετήθηκαν αρχικά και γιατί δεν αναθεωρήθηκαν έγκαιρα.

Δεν είμαστε, βεβαίως, οι πρώτοι που θέτουμε αυτά τα ερωτήματα. Κατά το παρελθόν, απασχόλησαν αρκετούς άλλους ερευνητές και η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια σε εναλλακτικές ερμηνείες. Για παράδειγμα, υπάρχει μια ερμηνεία που εκπηγάζει από την κοινωνική και πολιτική δομή του νεότερου ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με αυτή, η εισαγωγή και η επιμονή στις πιο πάνω πολιτικές προήλθε από την πελατειακή οργάνωση του κράτους, η οποία απαιτούσε οι κυβερνήσεις να έχουν μεγάλη εξουσία στην οικονομία, ώστε το εκάστοτε κυβερνών κόμμα να μπορεί να εξυπηρετεί τους πελάτες-ψηφοφόρους του και να διαγωνίζεται έτσι στην άσκηση και στη νομή της εξουσίας. Μια άλλη ερμηνεία απηχεί τις απόψεις που επικράτησαν, κυρίως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αναφορικά με τις αναπτυξιακές δυνατότητες του ιδιωτικού τομέα. Υποθέτοντας ότι οι ιδιώτες αδυνατούσαν να αναλάβουν τις μεγάλες και εν πολλοίς επικίνδυνες επενδύσεις που απαιτούσε η ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη της χώρας, αυτή συνιστούσε την ενεργή ανάμειξη του κράτους ως επενδυτή στους στρατηγικούς κλάδους της οικονομίας. Τέλος, ακόμη μία, είναι η ερμηνεία που βασίζεται στη διαπίστωση ότι παρόμοιες με τις πιο πάνω πολιτικές εφαρμόστηκαν και σε άλλες χώρες, αφενός γιατί διέθεταν σημαντικά πλεονεκτήματα στο περιβάλλον οιονεί κλειστής οικονομίας που επικρατούσε μέχρι πριν από δύο-τρεις δεκαετίες και, αφετέρου, γιατί ήταν συμβατές με τον έντονα παρεμβατικό χαρακτήρα των πολιτικών που απέρρεαν από την κρατούσα οικονομική θεωρία.

Εμείς δεν ενδιαφερόμαστε εδώ να αξιολογήσουμε την ερμηνευτική ικανότητα των εξηγήσεων που έχουν προταθεί. Επισημάναμε, απλώς, ένα σημαντικό κενό στη σχετική βιβλιογραφία και θεωρούμε ότι μπορούμε να βοηθήσουμε να καλυφθεί. Το κενό αυτό αφορά μερικούς οικονομολόγους και πολιτικούς οι οποίοι, με τις ιδέες, τις προτάσεις και τα υψηλά αξιώματα που κατέλαβαν στον κρατικό μηχανισμό, θεωρούμε ότι επηρέασαν καταλυτικά τις πολιτικές που υιοθετήθηκαν στη χώρα μας σχετικά με τους θεσμούς, την οικονομία και την κοινωνία. Από τη σκοπιά μας, αυτό ήταν αναμενόμενο -διότι συμμεριζώμαστε πλήρως τις εκτιμήσεις στο ακόλουθο περίφημο εδάφιο του Keynes (1936: 383-4):

Οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, τόσο όταν είναι ορθές όσο και όταν είναι εσφαλμένες, ασκούν ισχυρότερη επίδραση από ό,τι συνήθως πιστεύεται. Πραγματικά, ο κόσμος κυβερνάται από αυτές. Πρακτικοί άνθρωποι που θεωρούν ότι δεν υφίστανται οποιαδήποτε πνευματική επιρροή, συνήθως είναι δούλοι κάποιου μακαρίτη οικονομολόγου. Παράφρονες στην εξουσία, που ακούν φωνές να τους καλούν, αποκρυσταλλώνουν την τρέλα τους από κάποιον πανεπιστημιακό γραφιά παραλθόντων ετών. Είμαι βέβαιος ότι η ισχύς των κατεστημένων συμφερόντων μεγαλοποιείται υπερβολικά σε σύγκριση με τη βαθμιαία επιβολή των ιδεών. Όχι, ασφαλώς, αμέσως, αλλά ύστερα από ένα ορισμένο διάστημα. Και τούτο γιατί στο πεδίο των οικονομικών και της πολιτικής φιλοσοφίας δεν υπάρχουν πολλοί που να επηρεάζονται από νέες θεωρίες όταν περάσουν την ηλικία των 25 ή 30 ετών, ώστε οι ιδέες που εφαρμόζουν στα τρέχοντα γεγονότα οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι πολιτικοί, ακόμη και οι προπαγανδιστές, είναι απίθανο να είναι οι εντελώς πρόσφατες. Όμως, αργά ή γρήγορα, οι ιδέες και όχι τα κατεστημένα συμφέροντα είναι εκείνες που είναι επικίνδυνες, για το καλό ή για το κακό.

Αυτό όμως που δεν συμμεριζόμαστε, είναι οι ιδέες που τελικά επικράτησαν και τα αποτελέσματα στα οποία μακροπρόθεσμα οδήγησαν. Οι αντιρρήσεις μας αφορούν δύο θεμελιώδεις προϋποθέσεις: η πρώτη είναι ότι, από τα απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών της Επανάστασης του 1821 και άλλες πληροφορίες, δεν συνάγεται ότι οι πρόγονοί μας ήθελαν να εγκαθιδρύσουν ένα κράτος όπως αυτό που διαμορφώθηκε μετά την απελευθέρωση στη χώρα. Όποιος διαβάσει την *Ελληνική Νομαρχία* (βλ. Karayiannis & Ithakissios 1999), τα κείμενα των αγωνιστών της επανάστασης με κορυφαία αυτά του στρατηγού Μακρυγιάννη και ενημερωθεί για την οικονομικά φιλελεύθερη προσπάθεια του Καποδίστρια (Καραγιάννης 2007) δεν μπορεί να έχει καμία αντίρρηση ότι το ελληνικό κράτος στήθηκε στην αρχή του 'κοινωνικού συμβολαίου' του Rousseau και των άλλων πρωτεργατών της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτό σημαίνει ότι καμιά άλλη μορφή ή αρχή κράτους δεν μπορεί να υιοθετηθεί ή να ακολουθηθεί ή να προταθεί, ως δικαιολογία από τις κυβερνήσεις που κυβέρνησαν έκτοτε. Η δεύτερη διαπίστωση είναι ότι, ενώ για την πλειοψηφία των απλών Ελλήνων η ήττα των κομμουνιστών το 1949 σήμαινε την επικράτηση της ανοικτής κοινωνίας και της ελεύθερης οικονομίας επί του ολοκληρωτισμού, οι ιδέες που κυριάρχησαν και οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν βρίσκονται πλησιέστερα προς τις απόψεις των ηττημένων παρά των νικητών του Εμφυλίου.

Πιστεύουμε ότι, γνωρίζοντας το χτες, κατανοούμε καλύτερα το σήμερα και πιθανώς να αποφύγουμε στο μέλλον να επαναλάβουμε τα ίδια λάθη. Γι' αυτό και επειδή θεωρούμε ότι υπεύθυνες για την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία έχει πε-

ριέλθει σήμερα η χώρα είναι οι λογής-λογής σοσιαλιστικές ιδέες που επικράτησαν, στην παρούσα μελέτη θέλουμε να κάνουμε τρία πράγματα: να δούμε ποιοι πρωταγωνίστησαν και ποιες ιδέες πρόβαλλαν· να ανιχνεύσουμε πώς και σε ποιον βαθμό κατάφεραν να προωθήσουν τις ιδέες τους στην πράξη· και να εξηγήσουμε γιατί οι ιδέες που επικράτησαν και οι πολιτικές στις οποίες οδήγησαν ήταν αναπόφευκτο να έχουν τα αποτελέσματα που ζούμε σήμερα. Μ' αυτά τα θέματα ασχολούμαστε στο τρίτο, τέταρτο, πέμπτο και έκτο τμήμα, αφού προηγουμένως, στο δεύτερο τμήμα, κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στις ιδέες που επικρατούσαν, όταν αυτοί που πρωταγωνίστησαν στην Ελλάδα διαμόρφωσαν τις απόψεις τους. Τέλος, στο έβδομο τμήμα παραθέτουμε ως συμπέρασμα την αποτίμησή μας για τους πρωταγωνιστές, τις ιδέες τους και τις συνέπειες στις οποίες αυτές οδήγησαν.

1. Το ιδεολογικό κλίμα προπολεμικά

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται κανονιστικές προτάσεις έντονης παρέμβασης του κράτους στην κοινωνία και την οικονομία, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από διάφορους τύπους και μορφές σοσιαλισμού. Στον Μεσοπόλεμο, αυτό το ρεύμα φούντωσε κυρίως στη Γερμανία και στη Γαλλία. Αν και απομακρύνθηκε από τις θέσεις-προτάσεις του Marx και των οπαδών του, όπως και των υποστηρικτών του κρατικού σοσιαλισμού των Rodbertus και Lassalle που είχαν αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, εντούτοις το ρεύμα αυτών των ιδεών ήταν αρκετά διαδεδομένο. Οι αποχρώσεις που εξέλαβε ήταν ποικίλες. Χαρακτηρισμοί, όπως 'από καθέδρας σοσιαλιστές', 'κοινωνικός καθολικισμός', 'κοινωνικός προτεσταντισμός', 'σοσιαλισμός αλληλεγγύης' κ.λπ. έτειναν σε μια κοινή βάση που εννοούσε την απομάκρυνση από τον κλασικό φιλελευθερισμό και την αποδοχή ευρύτερων και εντονότερων κρατικών παρεμβάσεων. Ειδικότερα, οι αποκαλούμενοι 'από καθέδρας σοσιαλιστές' μαζί με μέλη της νεότερης γερμανικής Ιστορικής Σχολής, υποστήριζαν την εντονότερη κρατική παρέμβαση ως λύση στα προβλήματα της ανεργίας, του πληθωρισμού και του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών στη Γερμανία. Από το άλλο μέρος, τα σοσιαλιστικά κόμματα ήταν αρκετά ισχυρά, ώστε να μιλάμε για μια κοινωνία που επιζητούσε κρατικό πατερναλισμό -αυτή την ευκαιρία άδραξε ο Hitler στη Γερμανία για να δυναμώσει την ισχύ του μέσω του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (ναζισμός). Σ' αυτό το περιβάλλον υποχώρησης των αρχών της ανοικτής κοινωνίας και της ελεύθερης οικονομίας στις κεντρικές ευρωπαϊκές χώρες, ήταν εύλογο σπουδαστές προερχόμενοι από μια υποανάπτυκτη χώρα, όπως οι Κωνσταντίνος Τσάτσος (1899-1987), Ξενοφών Ε.

Ζολώτας (1904-2004) και Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος (1904-1995), στους οποίους θα αναφερθούμε στην εργασία μας, να επηρεαστούν ανάλογα.

Παράλληλα, στον ελληνικό χώρο, από τις αρχές του 20ου αιώνα υπήρξε σημαντική υποχώρηση της διάδοσης των ιδεών και των αρχών της ανοικτής κοινωνίας και ελεύθερης οικονομίας. Είχε αρχίσει να επεκτείνεται ραγδαία ένα ρεύμα αναζητήσης νέου πρότυπου κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, με μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση.² Επομένως, είναι εύλογο Έλληνες που σπούδαζαν σε πανεπιστήμια της Ευρώπης, με έντονη παρουσία σοσιαλιστικών ιδεών, και επέστρεφαν στη χώρα τους, όπου συναντούσαν ένα παρόμοιο κλίμα, να ακολουθήσουν αυτή τη 'μόδα'.³ Από τις πολυάριθμες αναφορές, για παράδειγμα, του Ζολώτα (1944α: 71-2, 85) σε μελέτες Ελλήνων με θέμα τον σοσιαλισμό, αντιλαμβανόμαστε ότι τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 είχε σχηματισθεί ένας τύπος 'άορατου κολεγίου' για τη μελέτη και προώθηση του σοσιαλισμού που, όμως, δεν φαίνεται να οδήγησε σε ένα νέο 'παράδειγμα' κατά Kuhn. Παρόλα αυτά, η προσέγγιση της κοινωνιολογίας της γνώσης εξηγεί ότι, εάν υπάρχουν πολλές συνιστώσες κοινωνικής υψής, όπως η διδασκαλία, η ανάγνωση εντύπων, οι συζητήσεις στα πανεπιστήμια κ.ά., που επιδρούν στους νέους επιστήμονες, τους ωθούν να ακολουθήσουν το κυρίαρχο ερευνητικό ρεύμα σε κάποιο κλάδο της επιστήμης, ώστε να αποκτήσουν γρηγορότερη αναγνώριση του έργου τους και να έχουν ανάλογες ανταμοιβές (π.χ. θέσεις στα πανεπιστήμια, ευκολότερη έκδοση ερευνών κ.ά.).⁴ Κάτι τέτοιο φαίνεται ότι συνέβη και στην περίπτωση των προαναφερθέντων οι οποίοι, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, συνέστησαν την Εταιρεία Σοσιαλιστικών Μελετών που, λίγο αργότερα, φαίνεται ότι ενσωματώθηκε στη Σοσιαλιστική Ένωση.

Με το φωτιστέφανο που τους προσέδιδε η ιδιότητα του πανεπιστημιακού καθηγητή -αφού και οι τρεις έγιναν καθηγητές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών σε σχετικά μικρή ηλικία-, οι ιδέες και οι προτάσεις τους για την οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας προσέλκυναν μεγάλο ενδιαφέρον. Με τη σειρά του, αυτό το ενδιαφέρον τους άνοιξε τον δρόμο να αναμιχθούν ενεργά στην πολιτική και, από θέσεις ευθύνης, να προσπαθήσουν να επηρεάσουν την πορεία που ακολούθησε η χώρα μεταπολεμικά. Αυτό το επεδίωξαν οι μεν Τσάτσος και Ζολώτας ως ενεργά στελέχη των κυβερνήσεων Καραμανλή (1955-1963, 1974-1979), ενώ ο Αγγελόπουλος, που δεν μπορεί να ενσωματωθεί στην τότε λεγόμενη 'Δεξιά', χρησιμοποιήθηκε από αυτή αργότερα ως Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (1975-78).

2. Η μάχη των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα μεταπολεμικά

Όπως συνέβαινε στο εξωτερικό,⁵ έτσι και στην Ελλάδα, τα χρόνια αμέσως μετά τον πόλεμο, δεν υπήρχαν πολλοί οικονομολόγοι και πολιτικοί οι οποίοι υποστήριζαν τις αρχές της ανοικτής κοινωνίας και της ελεύθερης οικονομίας. Πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, όπως π.χ. ο Χριστοδουλόπουλος,⁶ πιθανώς λόγω της οικονομικής κρίσης του 1929 και της παρερμηνείας των ιδεών του Keynes, αλλά σίγουρα λόγω των επιδράσεων που είχαν δεχθεί στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, όπου σπούδασαν, οι πιο πολλοί ήταν γενικά υπέρ της έντονης επέκτασης του κράτους στην οικονομία. Από όλους ξεχώρισαν οι τρεις πανεπιστημιακοί τους οποίους αναφέραμε ήδη και ο πολιτικός Παναγής Παπαληγόρας. Αυτοί με τις ιδέες, τις προτάσεις και την ανάμειξή τους στην πολιτική,⁷ επηρέασαν καθοριστικά τον χαρακτήρα των δημόσιων επιλογών που υιοθετήθηκαν, τόσο τα πρώτα κρίσιμα μεταπολεμικά χρόνια όσο και αρκετές δεκαετίες μετέπειτα. Γι' αυτό, στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις απόψεις τους εκτενέστερα.

2.1. Ξενοφών Ε. Ζολώτας

Από το βιβλίο που εξέδωσε το 1927, με τίτλο *Η Νομισματική Σταθεροποίηση της Δραχμής*, φαίνεται ότι ο Ζολώτας ενστερνιζόταν πολλούς από τους μηχανισμούς της οικονομίας που περιέγραφε η νεοκλασική οικονομική ανάλυση –όπως, για παράδειγμα, ο μηχανισμός των τιμών και η ποσοτική θεωρία του χρήματος (Karagiannis 1987, Γιαννακόπουλος 2009, Κουντούρης 2009)– ενώ οι απόψεις του σχετικά με τον βαθμό της αναγκαίας κρατικής παρέμβασης περιορίζονταν κυρίως στη νομισματική πολιτική. Οι έντονες, ωστόσο, συνέπειες της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1929 τον οδήγησαν σε θεωρητικές αναζητήσεις οι οποίες, με το πέρασμα του χρόνου, τον απομάκρυναν σταδιακά από τη νεοκλασική ανάλυση και τον προσανατόλισαν αρχικά στη μελέτη της κεντρικά κατευθυνόμενης οικονομίας και αργότερα πίσω πάλι στη νεοκλασική θεώρηση των οικονομικών φαινομένων. Κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου, ο Ζολώτας προσαρμοζόταν συνεχώς στις ιδέες που κυριαρχούσαν εκάστοτε και ίσως αυτό να εξηγεί ότι κατάφερε να βρίσκεται στο προσκήνιο των οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων από τη δεκαετία του 1920 μέχρι τη δεκαετία του 1980. Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η προσαρμοστικότητα του συνδεδεόταν από μεγάλο κόστος σε όρους επιστημονικής αξιοπιστίας και διαχρονικής συνέπειας των συμπερασμάτων και των προτάσεων που πρόβαλλε. Για να δούμε γιατί συνέβη αυτό, προσφέρεται να αναφερθούμε συνοπτικά στις κύριες εργασίες που

δημοσίευσε καθώς και στις απόψεις που έχουν διατυπώσει διάφοροι νεότεροι μελετητές του έργου του.⁸

Το βιβλίο του *Κατευθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής* (Ζολώτας 1936) αποτελεί κατά χρονολογική σειρά τη δεύτερη σημαντική εργασία του. Σ' αυτή έθεσε το ερώτημα: 'ένψει της μεγάλης οικονομικής κρίσης και των μέτρων που λάμβαναν επιμέρους χώρες για να προστατευθούν από τις συνέπειές της, ποιες οικονομικές πολιτικές θα έπρεπε να υιοθετήσουν χώρες όπως η Ελλάδα προκειμένου να προοδεύσουν οικονομικά;' και προσέγγισε την απάντησή του σε τρία βήματα. Στο πρώτο, εξήγησε ποιες θα ήταν οι οικονομικές πολιτικές που θα συνιστούσε πριν από την οικονομική κρίση· στο δεύτερο, εξήγησε γιατί, κατά την άποψή του, οι οικονομικές πολιτικές που θα ήταν σωστές πριν από την κρίση είχαν καταστεί πλέον ανέφικτες· και, στο τρίτο βήμα, εξειδίκευσε τις οικονομικές πολιτικές τις οποίες θεωρούσε ως τις πλέον κατάλληλες κάτω από τις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην ελληνική και στην παγκόσμια οικονομία. Αναφορικά με τις οικονομικές πολιτικές πριν από την κρίση, προσδιόρισε χωρίς ιδιαίτερες επιφυλάξεις ότι, για να προοδεύσουν οικονομικά κράτη όπως η Ελλάδα, θα έπρεπε να σχεδιάσουν προσεκτικά και να εφαρμόσουν μια παρεμβατική οικονομική πολιτική στην ακόλουθη κατεύθυνση:

Ευθύς εξ αρχής οφειλομεν να τονίσωμεν ότι παρεμβατισμόν δεν εννοούμεν την άσκηση οικονομίας υπό του κράτους, αλλ' απλώς την κατεύθυνσιν και ποδηγήτησιν αυτής υπό του Κράτους, επιτρεπομένης μόνον συμπτωματικώς της αναλήψεως πρωτοβουλίας προς άσκησιν οικονομίας υπ' αυτού (Ζολώτας 1936: 24).

Δηλαδή, με βάση την οικονομική θεωρία που επικρατούσε πριν από το 1929, δεν θα συνιστούσε το κράτος να παρεμβαίνει συστηματικά στην οικονομία ασκώντας επιχειρηματικές δραστηριότητες, διότι η συνεπής παρεμβατική πολιτική με την τότε κρατούσα οικονομική θεωρία ήταν το κράτος να δρα στρατηγικά χαράσσοντας και επιβάλλοντας κατευθυντήριες γραμμές μέσα στις οποίες να αναπτύσσεται η ιδιωτική πρωτοβουλία. Έτσι, αφού η τοποθέτηση αυτή πήγαζε σε μεγάλο βαθμό από την επικρατούσα οικονομική θεωρία, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι, πριν από τη μεγάλη οικονομική κρίση, ο Ζολώτας συμεριζόταν σε σημαντικό βαθμό τις νεοκλασικές απόψεις. Εξάλλου, όπως είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο, το ίδιο παρατηρούμε και από την ανάλυση που υιοθέτησε στο βιβλίο του για τη σταθεροποίηση της δραχμής βάσει της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος.

Σε σχέση με τις οικονομικές πολιτικές μετά την κρίση, κατά την περίοδο που ο Ζολώτας έγραφε την εργασία του, οι οικονομολόγοι γενικά υποψιάζονταν πως κά-

ποιες, που ήταν κατάλληλες πριν από την κρίση, ήταν ακατάλληλες μετά απ' αυτή. Γι' αυτό ακριβώς υπήρχε μεγάλος ερευνητικός οργασμός. Μέσα απ' αυτόν τον οργασμό ξεπήδησε η συμβολή του Keynes (1936). Αλλά ενώ ο εκείνος και πλείστοι άλλοι ερευνητές (λόγου χάρη, τα μέλη της Σουηδικής Οικονομικής Σχολής) ενδιαφέρονταν να εξηγήσουν τα αίτια της μεγάλης κρίσης και να προδιαγράψουν οικονομικές πολιτικές, ώστε αυτή να μην επαναληφθεί στα πλαίσια του ισχύοντος συστήματος κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, μερικοί άλλοι (όπως, για παράδειγμα, οι Lange, Dickinson κ.ά.) αναζητούσαν απαντήσεις στις οποίες ο περιορισμός της διατήρησης της επικρατούσας κοινωνικής και οικονομικής τάξης είχε εγκαταλειφτεί διότι, κατά την άποψή τους, υπεύθνη για την κρίση ήταν ακριβώς η δομή της συγκεκριμένης οικονομικής οργάνωσης. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο Ζολώτας, ο οποίος είχε χάσει την εμπιστοσύνη του στις αρετές της ανοικτής κοινωνίας και της ελεύθερης οικονομίας.

Αυτό φαίνεται κυρίως από τις οικονομικές πολιτικές που συνιστούσε ενόψει της οικονομικής κρίσης οι οποίες, μεταξύ των άλλων, έπρεπε:

- να οδηγούν σε συγκέντρωση των διάφορων πιστωτικών ιδρυμάτων, έτσι ώστε να ελέγχεται από την κεντρική τράπεζα η ροή των πιστώσεων και το επιτόκιο (Ζολώτας 1936: 29-30, 36-8).
- να περιλαμβάνουν την ίδρυση κρατικής τράπεζας για τη διοχέτευση πιστώσεων σε βιομηχανικές επενδύσεις με χαμηλό επιτόκιο, ανάλογα με τη σημασία τους στην οικονομική ανάπτυξη (στο ίδιο: 59).
- να επιτρέπουν την επέκταση της βιομηχανίας μόνο κατόπιν κρατικής άδειας (άδεια σκοπιμότητας) και αφού έχει μελετηθεί ο βαθμός κορεσμού των επιμέρους κλάδων (στο ίδιο: 57).
- ο σχεδιασμός και η παρακολούθηση της εφαρμογής των παραπάνω, να περιέλθουν στον έλεγχο ενός ανώτατου συμβουλευτικού οργάνου, αποτελούμενου από άτομα αναγνωρισμένων γνώσεων και ικανοτήτων (στο ίδιο: 106-9).

Από τις παραπάνω προτάσεις, καθίσταται φανερό ότι ο αριθμός και το μέγεθος των παραγωγικών μονάδων στην οικονομία θα ρυθμιζόνταν πλέον από το κράτος και όχι από τον ανταγωνισμό. Το κόστος του κεφαλαίου και, επομένως, των τιμών των προϊόντων και των υπηρεσιών θα προσδιοριζόταν από τη διοίκηση και όχι από τις επιμέρους αγορές. Με άλλα λόγια, επρόκειτο για οικονομικές πολιτικές οι οποίες προϋπέθεταν μια κοινωνική και οικονομική οργάνωση χωρίς ή με εξαιρετικά περιορισμένες αγορές και προχωρημένη κυριαρχία του κράτους στην παραγωγή, στη διανομή και στη χρηματοδότηση του ακατάρτιστου εγχώριου μισθίου.

Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν, ο Ζολώτας, προχώρησε σε ακόμη πιο ριζοσπαστικές προτάσεις για την οικονομία. Αυτό είναι εμφανές από την εργασία του με τίτλο *Δημιουργικός Σοσιαλισμός* (1944α), την οποία δημοσίευσε ως πρώτο βιβλίο στη σειρά 'Σοσιαλιστικά Μελέται' που εκδιδόταν υπό τη διεύθυνσή του.⁹ Απ' αυτό, πληροφορούμαστε τις εκτιμήσεις του για την πορεία του συστήματος της ανοικτής κοινωνίας και ελεύθερης οικονομίας, στις οποίες βασιζόταν για να δικαιολογήσει τις προτάσεις που έκανε. Ειδικότερα, θεωρούσε ότι: πρώτο, 'ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ματαιάν προσπάθειαν, διότι περιορίζεται εις ημίμετρα και δεν προβαίνει εις ριζικωτέραν οργανική μεταρρύθμισιν του οικονομικού συστήματος' (Ζολώτας 1944α: 40)· δεύτερο, ότι αποκλειόταν η επιστροφή στο καθεστώς του ελεύθερου ανταγωνισμού και του πλήρους αυτοματισμού της οικονομίας· και, τρίτο, ότι λόγω της γενικής απαίτησης που υπήρχε για δικαιότερη κατανομή του εισοδήματος, αναγκαστικά θα επερχόταν ευρύτερη μεταρρύθμιση, η οποία -κατά τις προβλέψεις του- θα ακολουθούσε την κατεύθυνση του σοσιαλισμού (στο ίδιο: 91). Ήταν τόσο βέβαιος για το 'μοιραίον τέλος του κεφαλαιοκρατικού συστήματος' (στο ίδιο: 61), ώστε στον πρόλογο της εργασίας του εκλάμβανε

ως ιστορικών γεγονόσ αδιαμφισβήτητον την κατάρρευση της κεφαλαιοκρατίας και την μετάβασή της εις μίαν δικαιοτέραν και ηθικωτέραν κοινωνίαν ... η οποία ασφαλώς δεν θα είναι ατομιστική και οπωσδήποτε θα φέρη σοσιαλιστικήν σφραγίδα (στο ίδιο: xv-xvi).

Με βάση τα ανωτέρω, θεωρούσε ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα έπρεπε να αντικατασταθεί από τον 'δημιουργικό' ή 'φιλελεύθερο σοσιαλισμό'. Γι' αυτό και φιλοδοξούσε να συμβάλει ώστε να υλοποιηθεί ένα τέτοιο σύστημα στη χώρα μας γιατί, όπως εκτιμούσε, η Ελλάδα ήταν ο ιδεώδης τόπος και η προσεχής από τη δημοσίευση του βιβλίου του εποχή η καταλληλότερη για τη μεγάλη μεταβολή. Ως εκ τούτου, πρότεινε την ίδρυση σοσιαλιστικού κόμματος που θα έφερνε σε πέρας το έργο αυτό με ειρηνικό και όχι βίαιο τρόπο (στο ίδιο: 224-31).¹⁰

Πεισιμένος όπως ήταν γι' αυτήν την εξέλιξη και αναγορεύοντας τον εαυτόν του σε 'νεοσοσιαλιστή' (στο ίδιο: 66-7), ο Ζολώτας προδιέγραψε για τη λειτουργία της νέας οργάνωσης της κοινωνίας και της οικονομίας, τις ακόλουθες βασικές αρχές:

- Το κράτος εξασφαλίζει εργασία για όλους και επιδοτεί τους ανίκανους ή αδύναμους για αυτή (στο ίδιο: 95-6).¹¹
- Καθένας αμείβεται ανάλογα με τη συμβολή του στην παραγωγική διαδικασία, επιλέγοντας ελεύθερα την εργασία του.¹² Επομένως, επικρατεί διαφορετικό

ύψος αμοιβών ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση εργασίας (στο ίδιο: 99-100, 108).¹³

- Οι καθαρές αμοιβές των ατόμων δεν διαφέρουν σημαντικά, ώστε να υπάρχει ένα παρόμοιο καταναλωτικό επίπεδο διαβίωσης για όλους (στο ίδιο: 106-7, 191). Αυτό επιτυγχάνεται μέσω δύο μηχανισμών: ο πρώτος είναι η απαγόρευση της παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών πολυτελείας (στο ίδιο: 113-4),¹⁴ ενώ ο δεύτερος συνίσταται στην 'προοδευτική φορολογία του εισοδήματος με τα εξαιρετικώς μεγάλα ποσοστά εις τας υψηλές βαθμίδας, η βαρεία φορολογία των εκτάκτων κερδών, φθάνουσα και μέχρι δημεύσεως αυτών' (στο ίδιο: 60).
- Οι τιμές των καταναλωτικών αγαθών, οι οποίες προσδιορίζονται από τους 'πρόισταμένους των οργανώσεων της παραγωγής' (δηλαδή, υπό μορφή σκιωδών τιμών), λειτουργούν ως 'σήματα' για να στρέφουν την αγορά σύμφωνα με τις προτιμήσεις των καταναλωτών και να συμβαδίζει έτσι ο σοσιαλισμός με την αύξηση της ευημερίας των τελευταίων (στο ίδιο: 114, 122-3).
- Οι προϊστάμενοι των κρατικών επιχειρήσεων, εξισώνουν το κόστος παραγωγής με τις σκιώδεις τιμές των αγαθών και προσαρμόζουν την παραγωγή ανάλογα με τη ζήτηση (στο ίδιο).
- Οι υπεύθυνοι της Κεντρικής Οικονομικής Επιτροπής θεσπίζουν τις σκιώδεις τιμές και τις μεταβάλλουν ανάλογα με τις συνθήκες της ζήτησης και της σπανιότητας των μέσων παραγωγής (στο ίδιο: 179-183).
- Οι υπεύθυνοι της Κεντρικής Οικονομικής Επιτροπής αποφασίζουν το ύψος των αναγκαίων αποταμιεύσεων, οι οποίες μεταμορφώνονται εκάστοτε σε επενδύσεις (στο ίδιο: 179-183, 188-9).
- Το κράτος, παραχωρεί την ιδιοκτησία των μικρών επιχειρήσεων στα άτομα που δραστηριοποιούνται στις ανταγωνιστικές αγορές, αλλά δεν επιτρέπεται ούτε η μεταβολή ούτε η μη αξιοποίησή της (στο ίδιο: 152-5, 158-9).¹⁵
- Οι μικρές επιχειρήσεις σε όλους τους τομείς ανήκουν στα άτομα. Οι μεγάλες επιχειρήσεις σε βασικούς τομείς, όπως τα ορυχεία και τη βιομηχανία, κοινωνικοποιούνται¹⁶ και λειτουργούν κάτω από τη διεύθυνση ενός μισθωτού διευθυντή ο οποίος επιλέγεται ανάλογα με τις γνώσεις και ικανότητές του από το κράτος (στο ίδιο: 149-50, 217, 222). Οι διευθυντές αυτοί, διεύθυνουν με κριτήριο την αποδοτικότητα και την άριστη χρήση των πόρων, για να έχουν κίνητρο εφαρμογής επιχειρηματικών καινοτομιών και ελαχιστοποίησης κόστους. Γι' αυτό, εισπράττουν ένα μέρος των κερδών, όπως επίσης και οι εργάτες που εργάζονται σε αυτές (στο ίδιο: 128, 133-8, 140-2, 167, 170-7).
- Υπάρχει τόκος και έγγειος πρόσοδος, μικρό μέρος των οποίων καρπώνεται ο

ιδιοκτητής, ενώ το υπόλοιπο περιέρχεται στο κράτος μέσω της φορολογίας (στο ίδιο: 156-7).

- Δεν υπάρχουν ιδιωτικές τράπεζες. Οι τράπεζες που λειτουργούν είναι κρατικές. Αυτές δέχονται τις μικροαποταμιεύσεις των ατόμων, αλλά οι τόκοι φορολογούνται (στο ίδιο: 160) με συντελεστές τέτοιους, ώστε να καθίσταται αδύνατη η συσσώρευση πλούτου που δημιουργεί άνιση διανομή (στο ίδιο: 184).
- Το χρηματοπιστωτικό σύστημα βρίσκεται στα χέρια του κράτους, αφού αποτελεί το 'μέσον κατευθύνσεως ολοκλήρου της οικονομίας' (στο ίδιο: 222).
- Ο λαός αποφασίζει ποιο πολιτικό κόμμα, σύμφωνα με το πρόγραμμά του, θα αναλάβει τη διαχείριση της σοσιαλιστικής οικονομίας (στο ίδιο: 186). Τα μέλη όμως της Κεντρικής Οικονομικής Επιτροπής, που θα έχει την ευθύνη για τη λειτουργία της οικονομίας, δεν επιλέγονται βάσει πολιτικών και κομματικών κριτηρίων, αλλά 'μεταξύ των ικανότερων και φωτισμένων οικονομικών στελεχών' (στο ίδιο: 192).
- Το σοσιαλιστικό κράτος εμφυτεύει στα άτομα την αρχή της 'αλληλεγγύης', έτσι ώστε να καθιερωθεί η ηθική της δίκαιης διανομής του εισοδήματος και να καταπολεμηθούν τα ατομικά κίνητρα για την αναβίωση της μεγάλης ιδιοκτησίας (στο ίδιο: 194-7).
- Η αναβίωση της μεγάλης ιδιοκτησίας καταστέλλεται:

Πρώτον, διότι δεν θα υπάρχουν μεγάλα εισοδήματα ή, και αν κατ' εξαίρεση υπήστανται ολίγα (εξαιρετικώς υψηλοί μισθοί δι' ωρισμένα σπανιζούσας εργασίας), ταύτα θα φορολογούνται κατά το αρμόζον μέτρον, ώστε το απομένον ποσόν να προσεγγίξει προς τα μέτρια εισοδήματα. Ο έλεγχος είναι ευχερής, δεδομένου ότι οι μισθοί θα καταβάλλονται από κρατικές οργανώσεις. Συνεπώς, η ικανότης αποταμιεύσεως και συγκεντρώσεως πλούτου θα είναι μικρά (στο ίδιο: 160).

Δεύτερον, διότι θα απαγορεύεται η συγκέντρωσις κεφαλαίου χρήσεως (πλείονα αυτοκίνητα, έπιπλα κ.λπ.) εις ευρύτεραν κλίμακα (στο ίδιο).

Τρίτον, διότι θα επιτρέπεται και θα ενισχύεται μεν η αποταμιεύσις, θα απαγορεύεται όμως και η συγκέντρωσις εξαιρετικώς μεγάλων ποσών. Όλαι αι αποταμιεύσεις δέον να κατατίθενται εις τας κρατικές τράπεζας, αι οποίαι θα χορηγούν τόκον. Προς αποφυγήν συσσωρεύσεως τραπεζογραμματίων εις ιδιωτικά ταμεία, σκόπιμος είναι η ανταλλαγή των μέσων πληρωμής ανά εκάστην δεκαετίαν, οπότε θα εμφανίζονται συσσωρευμένα αποταμιεύσεις και θα φορολογούνται (στο ίδιο).

- Τα αναγκαία αγαθά για όλους, όπως φωτισμός, συγκοινωνία, ύδρευση, υγεία, παιδεία κ.λπ. χορηγούνται από δημόσιες επιχειρήσεις σε όλα τα άτομα ανάλο-

γα με τις ανάγκες τους. Το κράτος φροντίζει όχι μόνο να μειώνει τις αναγκαίες ώρες εργασίας, αλλά και να κατευθύνει τις επιθυμίες των ατόμων σε μη καταστροφικές συνήθειες (π.χ. χαρτοπαίξια) (στο ίδιο: 199-204).

Πολλές από τις παραπάνω προτάσεις και ιδέες και, ειδικότερα, αυτές που αφορούν τον μηχανισμό των τιμών στον σοσιαλισμό, τον ρόλο και τις αρμοδιότητες του κεντρικού συμβουλίου, την κοινωνικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων, τη λειτουργία του ανταγωνισμού στις μικρές επιχειρήσεις κ.λπ. ήταν θέσεις που είχαν ευρέως κυκλοφορήσει στη σοσιαλιστική διάνοηση κυρίως από τον Lange,¹⁷ στον οποίο και παραπέμπει. Μολονότι ο Ζολώτας ήταν ενάντιος στη μαρξιστική ερμηνεία της κοινωνικής εξέλιξης, όπως και στον κομμουνισμό που εφαρμόστηκε στη Ρωσία, οι βασικές του προτάσεις δεν παύουν να θυμίζουν τη Νέα Οικονομική Πολιτική [ΝΟΠ] που είχε εφαρμόσει ο Λένιν (1921-1928) αμέσως μετά την επανάσταση των μπολσεβίκων. Όπως στη ΝΟΠ, έτσι και στον 'δημιουργικό σοσιαλισμό' η μικρή ιδιοκτησία στη γεωργία, στο εμπόριο και στη βιομηχανία αφηνόταν να λειτουργήσει ελεύθερα, οι τιμές των προϊόντων τους καθορίζονταν σε ανταγωνιστικές αγορές, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις -ειδικά σε σημαντικούς τομείς, όπως βιομηχανία μετάλλου, τράπεζες, συγκοινωνιακά μέσα κ.λπ.- ανήκαν και λειτουργούσαν υπό την άμεση εποπτεία του κράτους.

Αρκετές από τις παραπάνω ιδέες και προτάσεις, ο Ζολώτας τις χρησιμοποίησε στο διδακτικό του εγχειρίδιο *Θεωρητική Οικονομική* (1η εκδ. 1942, 2η εκδ 1944β), το οποίο επανέκδωσε το ίδιο έτος με τον *Δημιουργικό Σοσιαλισμό* (1944α). Εξετάζοντας τα δύο βιβλία παρατηρούμε ότι πολλά τμήματα του δεύτερου έχουν χρησιμοποιηθεί και στο πρώτο. Για παράδειγμα, ως προς τις μορφές της οικονομικής οργάνωσης (1944α: 11-31 και αντίστοιχα 1944β: 91-109), τις αιτίες κρίσης της σύγχρονης οικονομίας (1944α: 45-63 και αντίστοιχα 1944β: 112-126), την αποταμίευση στον σοσιαλισμό (1944α: 185-190 και 1944β: 778-782) και τη σύγκριση της 'κοινωνιστικής' με την 'ατομιστική' οργάνωση (1944α: 62-4, 1944β: 125-6).¹⁸ Με άλλα λόγια, με το εγχειρίδιό του το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως μέσο βασικής διδασκαλίας για την εκπαίδευση χιλιάδων Ελλήνων σπουδαστών, ο Ζολώτας προσπάθησε, έστω και μαλακά, να 'περάσει' τη θέση ότι μια 'κοινωνιστική' οργάνωση της οικονομίας,¹⁹ η οποία θα αφήνει κάποια ελευθερία στην εργασία και στην ιδιοκτησία, είναι ανώτερη του 'κεφαλαιοκρατικού' τρόπου παραγωγής.

Μετά τον Εμφύλιο, άρχισε να αποστασιοποιείται από τις προαναφερθείσες ιδέες και προτάσεις και να επιστρέφει με τις δημοσιεύσεις του σε πιο ορθόδοξες, από την άποψη της κρατούσας οικονομικής θεωρίας, θέσεις. Χρονικό σημείο κορύφω-

ως αυτής της μεταστροφής αποτελεί η έκδοση του εγχειριδίου του *Παραδόσεις Θεωρητικής Οικονομικής*, το 1955. Αναφερόμενος σ' αυτό ο Κουντούρης (2009: 66) αποφαίνεται ότι επρόκειτο για:

Ένα πλήρες νεοκλασικό εγχειρίδιο, η ύλη διατάσσεται ορθά, η κάθε είδους ιστορία εξαφανίζεται, μαζί της και η βιβλιογραφία, η όποια οσοιαστική επίδραση τελειώνει. Οι ιδέες νίκησαν, ο λαός έχασε, ο επιστήμονας κουράστηκε ή το πολιτικό κλίμα το επέβαλε;

Στην καθημερινή πρακτική, όμως, ο Ζολώτας δεν έπαψε ποτέ να προβάλλει την έντονη κρατική παρέμβαση στην οικονομία, τουλάχιστον σε τρία θέματα: (α) στον έλεγχο και στην κατεύθυνση των επενδυτικών κεφαλαίων καθώς και την εκ μέρους του κράτους ενίσχυση μέσω διαφορικών επιτοκίων των επιχειρήσεων που το ίδιο θα είχε επιλέξει· (β) στον προγραμματισμό της οικονομίας από κάποια κεντρική αρχή· και (γ) στις διαρθρωτικές πολιτικές για την επιτυχία διάφορων επιδιώξεων.²⁰ Ας δούμε με συντομία τις θέσεις του σε αυτά τα θέματα.

Ως προς το χρηματοπιστωτικό σύστημα

Ο Ζολώτας ήταν υπέρ της νομισματικής σταθερότητας ήδη από τα τέλη του 1930.²¹ Θεωρούσε όμως ότι η μεταβολή της ποσότητας των πιστώσεων και ενός μεταβλητού κατά περίπτωση επιτοκίου, θα μπορούσε να στρέψει την ανάπτυξη διάφορων κλάδων στην πορεία που επιθυμεί η κεντρική αρχή.²² Ειδικότερα, ενώ από τη μια μεριά ήταν υπέρμαχος της νομισματικής σταθερότητας, δεχόμενος μόνο μικρές μεταβολές στην αξία του χρήματος ανάλογα με τις εκάστοτε περιστάσεις (Ζολώτας 1950: 83, 1964: 11, 22-3, 52-5), από την άλλη, πρέσβευε πως η κεντρική αρχή όφειλε, με ποσοτικές και ποιοτικές διαφοροποιήσεις στην παροχή πιστώσεων, να ενθαρρύνει ή να αποθαρρύνει την επενδυτική δραστηριότητα (Ζολώτας 1950: 91-9, 1964: 68-9).²³ Γι' αυτό υποστήριζε ότι η Νομισματική Επιτροπή, η οποία συστάθηκε το 1951, έπρεπε να στοχεύει: (α) στον έλεγχο του συνολικού όγκου των πιστώσεων και της κατανομής τους ανά κλάδο παραγωγής, και (β) στην άσκηση διακριτικής πολιτικής επιτοκίων χορηγήσεων και καταθέσεων (Ζολώτας 1964: 76-7).²⁴ Θεωρούσε την πιστωτική πολιτική της περιόδου 1953-1963, η οποία βασιζόταν στην επιλεκτική χορήγηση πιστώσεων και διαφορικών επιτοκίων ανά κλάδο και χρήση δανείων, ως ενδεδειγμένη για την οικονομική ανάπτυξη (στο ίδιο: 87),²⁵ αδιαφορώντας για το γεγονός ότι η εφαρμογή κεντρικού σχεδιασμού στις επενδύσεις, ανάλογα με τα κριτήρια και τις επιδιώξεις κάποιας κεντρικής αρχής, αντέφασκε με όσα

δίδασκει στους φοιτητές του, με βάση τις *Παραδόσεις Θεωρητικής Οικονομικής*, για τα οφέλη από την ελεύθερη λειτουργία των αγορών χρήματος και κεφαλαίου.

Ως προς τον προγραμματισμό της οικονομίας

Ο Ζολώτας, με σχετικό έργο του (1950), ασχολήθηκε με το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας και πρότεινε για την επίλυσή του τις δυνατότητες του προγραμματισμού από κάποια κεντρική αρχή. Εκκινώντας από την υπόθεση ότι 'ανοργάνωτοι χώροι όπως η Ελλάς, έχουν μεγαλύτερη ανάγκη διευθυνισμού και σχεδιασμού από τις εξελιγμένες και οργανωμένες' (Ζολώτας 1950: 58), ισχυριζόταν ότι με 'σύμμορφο σχεδιασμό, δηλαδή εκείνον του οποίου τα μέτρα δεν έρχονται σε αντίθεση με τα κίνητρα των ατόμων και τον μηχανισμό των τιμών, η ελληνική οικονομία μπορεί να οδηγηθεί στην οικονομική ανάπτυξη' (στο ίδιο: 56-7). Ως παράδειγμα τέτοιου σχεδιασμού σε κλαδικό επίπεδο, θεωρούσε τη συγκέντρωση και τη διάθεση του ελαιόλαδου κάτω από την εποπτεία της κεντρικής αρχής (στο ίδιο: 120), ενώ σε επίπεδο χώρας επικαλούνταν το παράδειγμα του τετραετούς προγράμματος ανασυγκρότησης το οποίο καταστρώθηκε το 1947 και υποβλήθηκε στη Washington. Στα πλαίσια αυτά, πρότεινε κυρίως την ίδρυση και ενίσχυση βιομηχανιών εντάσεως εργασίας και εγχώριων πρώτων υλών και αποθήρυνση της κατασκευής κατοικιών (στο ίδιο: 123-33).

Τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ίσως εκ του ότι αυτός εξανάγκασε τις πολεμικά εμπλεκόμενες χώρες να προγραμματίσουν και να κατευθύνουν το σύνολο των οικονομιών τους στην πολεμική προσπάθεια, αναπτύχθηκε μια έντονη τάση έμφασης στον προγραμματισμό ('προγραμματολαγνεία'). Ως εκ τούτου, δεν αποτελεί έκπληξη ότι ο Ζολώτας, όπως και άλλοι οικονομολόγοι, ήταν υπέρ του προγραμματισμού της οικονομίας από κάποια κεντρική αρχή.²⁶ Εξετάζοντας τον ρόλο του κράτους στην ελεύθερη οικονομία, δεν του αρκούσε να παρεμβαίνει στη δημιουργία υποδομών και στον επηρεασμό προς κάποια κατεύθυνση των μηχανισμών της αγοράς. Πέραν αυτών, τόνιζε ότι η επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης

δεν είναι δυνατή εάν ο ρόλος του κράτους εντός της ελεύθερας οικονομίας περιοσθή εις τις ανωτέρω λειτουργίας. Προς τούτο είναι αναγκαίος και εις τα πλαίσια της ελεύθερας οικονομίας συστηματικός οικονομικός προγραμματισμός (Ζολώτας 1962: 13-14).

Γι' αυτό, σε άλλο κείμενό του (Ζολώτας 1964: 198-207), διέθεσε αρκετές σελίδες για να δείξει ότι:

Εις το κράτος ανήκει το έργον της καταρτίσεως του γενικού προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως, η εκτέλεσις των έργων υποδομής... και η άσκησης καθοδηγητικής επιρροής επί της ιδιωτικής οικονομίας (στο ίδιο: 199).

Τόση ήταν η εμμονή του στις δυνατότητες του κεντρικού προγραμματισμού, ώστε μετά από μια εικοσιπενταετία επανήλθε για να περιγράψει τις προβλέψεις του πενταετούς προγράμματος 1978-1982 (Ζολώτας 1978: 21). Πλέον αυτού, η εμπιστοσύνη του στην ιδέα ότι η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας μπορούσε να επιτευχθεί μέσω κεντρικού προγραμματισμού, δεν τον εγκατέλειψε ακόμη και όταν έγινε πρωθυπουργός της οικουμενικής κυβέρνησης, το 1989. Τότε, διόρισε μια επιτροπή υπό τον Αγγελόπουλο για την εκπόνηση μεσοπρόθεσμου προγράμματος (Ψαλιδόπουλος 2008: 121).

Ως προς τις διαρθρωτικές πολιτικές

Για τον Ζολώτα, η συμβολή του κράτους στην οικονομική ανάπτυξη δεν εξαντλείται στη διαχείριση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και στον κεντρικό προγραμματισμό. Περιλάμβανε, επίσης, ένα μεγάλο εύρος διαρθρωτικών πολιτικών για την καθοδήγηση επιλεγμένων οικονομικών δραστηριοτήτων στην επίτευξη κάποιων επιθυμητών αποτελεσμάτων. Μερικά χαρακτηριστικά, αλλά καθόλου εξαντλητικά, παραδείγματα είναι τα ακόλουθα:

- Θεωρούσε ότι, λόγω των μεγάλων μεταβολών της κεφαλαιοκρατίας που έλαβαν χώρα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η οικονομική ανάπτυξη έπρεπε να κατευθύνεται σε όλο και περισσότερους εθνικοποιημένους τομείς της οικονομίας, όπως των πρώτων υλών, της ενέργειας, των συγκοινωνιών και των βιομηχανικών-κλειδιών (Ζολώτας 1953: 270).
- Υποστήριζε έντονα τη δημιουργία οργανισμού βιομηχανικής ανάπτυξης μέσω του οποίου το κράτος θα διέθετε κεφάλαια για να ενισχύσει ορισμένους κλάδους και επιχειρήσεις που έκρινε ότι πρέπει να αποτελέσουν την αιχμή του δόρατος για την ανάπτυξη της οικονομίας (Ζολώτας 1962: 30-7, 1976: 13-5).
- Πρότεινε να γίνονται εκ μέρους του κράτους ετήσια προγράμματα στη γεωργία που θα 'κατευθύνουν τους παραγωγούς προς τα επιθυμητά προϊόντα' (Ζολώτας 1978: 37).
- Για τον ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση των τιμών, μολονότι αναγνώριζε ότι πρέπει να εξαλειφθούν οι αιτίες που προκαλούν ολιγοπωλιακές ή και μονοπωλιακές καταστάσεις στους κλάδους παραγωγής και διακίνησης αγαθών, με την εξάλειψη των μονομιών και των επιδοτήσεων, εντούτοις ήταν μειοψηφικός

ότι ο άμεσος έλεγχος των τιμών εκ μέρους του κράτους είναι το αποτελεσματικό μέτρο για την καταπολέμηση ατελώς ανταγωνιστικών καταστάσεων (Ζολώτας 1950: 117-8).

- Ενόψει όλων των διοικητικών παρεμβάσεων που είχαν γίνει στην οικονομία, κατά την άποψή του, η Ελλάδα είχε κάνει πολύ μεγάλα βήματα σε διαρθρωτικές μεταβολές που την έφερναν ολοταχώς εγγύτερα στις χώρες της Ε.Ε. (Ζολώτας 1978: 15).

Ο απλός πολίτης γνωρίζει σήμερα ότι είτε δεν έγιναν διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις είτε αυτές που έγιναν απέτυχαν παταγωδώς.²⁷

2.2. Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος

Τις ιδέες του Ζολώτα για ένα νέο σοσιαλιστικό σύστημα, που θα ταίριαζε καλά στην περίπτωση της Ελλάδας και θα μπορούσε να εφαρμοσθεί, τις συμμεριζόταν και υπερθεμάτιζε ο Αγγελόπουλος. Φίλοι από τα νεανικά τους χρόνια (Αγγελόπουλος 1986: 10), συνάδελφοι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μέλη της Σοσιαλιστικής Ένωσης αμφότεροι, όπως και συνεκδότες από το 1931 έως το 1943 του περιοδικού *Επιθεώρησης Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής* (Ψαλιδόπουλος 2008: 8), φαίνεται ότι επιδίωκαν κατ' ελάχιστον τη διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου της νέας σοσιαλιστικής οικονομίας. Οι απόψεις του Αγγελόπουλου στο θέμα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας συνέπιπταν με εκείνες του Ζολώτα σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό.²⁸ Για παράδειγμα, και αυτός προσέβλεπε σε μια οικονομία όπου η μεγάλη βιομηχανία και τα πιστωτικά ιδρύματα θα ανήκαν στο κράτος, ενώ οι μικρές επιχειρήσεις στα άτομα (Αγγελόπουλος 1945: 11, 67, 88-9, 94-7, 101).²⁹ Η κατανάλωση και η επιλογή εργασίας θα προσδιορίζονταν με τη βοήθεια ανταγωνιστικών αγορών, αλλά θα υπήρχε έλεγχος στην κατανάλωση και σχετική ισότητα ιδιοκτησίας μεταξύ των ατόμων (στο ίδιο: 102-3, 120-3, 157-9). Θα υπήρχε κεντρικό συμβούλιο προγραμματισμού της οικονομίας, το οποίο θα θέσπιζε τιμές στις οποίες θα προσαρμόζονταν οι ανάγκες των ατόμων (στο ίδιο: 136-7). Το κεντρικά ελεγχόμενο χρηματοπιστωτικό σύστημα θα κατηθύνη τους κεφαλαιουχικούς πόρους στην οικονομία και θα έλεγε τις αποταμιεύσεις (στο ίδιο: 152-3) κ.ο.κ. Περιττεύει, συνεπώς, να αναφερθούμε στις απόψεις του αναλυτικά, ίσως με μια εξαίρεση. Αυτή έχει να κάνει με τη μεγάλη έμφαση που έδινε ο Αγγελόπουλος στη σημασία του κεντρικού προγραμματισμού ως μέσου πραγματοποίησης του 'σοσιαλιστικού οράματος', όχι μόνο στο εν λόγω βιβλίο αλλά και στις επιστημονικές και θεσμικές προσπάθειες που κατέβαλε κατά τις δεκαετίες που ακο-

λούθησαν.³⁰ Το 1959 ίδρυσε την *Ελληνική Εταιρεία Προγραμματισμού* η οποία, όπως ο ίδιος αναφέρει (Αγγελόπουλος 1986: 16), δημοσίευσε τις *Κατευθύνσεις ενός Πρώτου Δεκαετούς Προγράμματος Αναπτύξεως*:

προσπάθησα να επηρεάσω την οικονομική πολιτική. Η τότε Κυβέρνηση Καραμανλή, υπό την πίεση των πραγμάτων αναγκάστηκε να υιοθετήσει τα πλαίσια ενός πενταετούς προγράμματος (1960-1964), πρόγραμμα που δεν εφαρμόστηκε μεν, εισήγαγε όμως, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, την έννοια του Προγραμματισμού.

Εκτός αυτού, σύμφωνα με τους Ιωαννίδη, Καλογήρου & Λυμπεράκη (1994), ως εκδότης του περιοδικού *Νέα Οικονομία*, που ίδρυσε το 1946 και κυκλοφόρησε μέχρι το 1967, τάχθηκε αταλάντευτα υπέρ μιας προγραμματισμένης οικονομίας με ευρύτατο δημόσιο τομέα ή, όπως εξηγεί ο Ιωαννίδης (2008), υπέρ ενός σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος στην οικονομία. Ο Γκιούρας (2008), παράλληλα, διαπιστώνει ότι όλο το γραπτό του έργο χαρακτηρίζεται από επίμονες προτροπές για την εισαγωγή πολιτικών προς την ίδια κατεύθυνση, ενώ οι διατάξεις περί κεντρικού προγραμματισμού της οικονομίας που πέρασαν στο Σύνταγμα του 1975 αποτέλεσαν το επιστέγασμα και την κορύφωση της επιρροής του.

Το ερώτημα που γεννιέται ως προς τον Αγγελόπουλο είναι το εξής: προέβη, μετά την παραγμένη δεκαετία του 1940, σε μεγάλους συμβιβασμούς στη οικονομική θεωρία και στην εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική, όπως ο Ζολότας; Η απάντηση είναι μάλλον προφανής. Δεν προκύπτει ότι ο Αγγελόπουλος φιλοδοξούσε να συμβάλει στην πρόοδο είτε της ορθόδοξης είτε της ετερόδοξης οικονομικής επιστήμης. Ούτε χρειάστηκε να κάνει συμβιβασμούς στον τομέα της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής, γιατί η διεύρυνση του δημόσιου τομέα, ιδιαίτερα μετά το 1974, πρέπει να ξεπέρασε τις προσδοκίες του.

2.3. Κωνσταντίνος Τσάτσος

Ο Τσάτσος, φαίνεται να ήταν ο ιδεολογικοπολιτικός καθοδηγητής της Σοσιαλιστικής Ένωσης. Το 1952 δημοσίευσε το *Ελληνική Πορεία: Πολιτικά Δοκίμια*, στο οποίο, όπως δηλώνει στην εισαγωγή, αποζητούσε τον πολιτικό του προσανατολισμό (Τσάτσος 1952: 7). Σ' αυτό έθετε ως βάση της πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης που πρότεινε, την ελευθερία του ατόμου (στο ίδιο: 52-3). Ταυτόχρονα, όμως, το ακόλουθο εδάφιο αποκαλύπτει πόσο δογματικά ανένδοτος ήταν στους αυτοματισμούς της ελεύθερης οικονομίας και με πόση βεβαιότητα και πεποίθηση πρόβλεπε την πορεία των δυτικών κρατών προς τον σοσιαλισμό:

Οι πολλές και συχνά ύποπτες συνηγορίες υπέρ του σημαντικότερου παράγοντα της ατομικής πρωτοβουλίας δεν πρέπει να μας κάνουν να λησμονούμε ότι η οικονομία η σημερινή, με τη διεθνή της εξάρτηση, έχει ανάγκη από μian οργανωμένη καθοδήγηση. Δεν πρέπει να αφεθούμε πια στη σιγανή λειτουργία του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης. Η αποκατάσταση της ισορροπίας είναι απαραίτητο να γίνεται πιο γρήγορα, με την παρέμβαση του κρατικού παράγοντα. Αυτές οι αρχές, που έχουν γίνει πια συνείδηση σε όλον τον κόσμο της Δυτικής Ευρώπης, οσοδήποτε και αν λάβουμε υπ' όψη μας την ιδιότητα της οικονομίας μας, ισχύουν και για μας. Όχι μόνο αυτό, αλλά θα έλεγα ότι, απεναντίας, το απειθαρχο του Έλληνα επιβάλλει η εποπτεία και η ρυθμιστική λειτουργία του κράτους να είναι στην Ελλάδα μεγαλύτερη από ό,τι είναι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες... Το κράτος, αν θέλομε να προκόψει η οικονομία αυτού του τόπου με γοργό ρυθμό, πρέπει να γίνει άξιο να εκπληρώσει αυτή του τη σπουδαία λειτουργία, αλλιώς από μόνη την ατομική πρωτοβουλία δεν πρέπει να περιμένουμε την πρόοδο που μπορεί και πρέπει να έχει η οικονομία αυτού του τόπου (στο ίδιο: 98).

Έτσι, έχοντας αναγάγει την ελευθερία του ατόμου σε κατά παραχώρηση δικαίωμα του κράτους (στο ίδιο: 99), επιχείρησε να εξηγήσει ποια ήταν, για τον ίδιο, το περιεχόμενο και τα όρια του 'αδογματίστου' ή 'φιλελεύθερου' σοσιαλισμού, όπως 'ωνόμασαν άλλοι αρμοδιότεροι την τοποθέτηση αυτή' (στο ίδιο: 101) –και μάλλον υπονοούσε τον Ζολώτα.

Ο Τσάτσος ορίζει τον σοσιαλισμό ως ένα σύστημα το οποίο ενοποιεί τη νομική κατοχύρωση των ελευθεριών του ατόμου με τα πνευματικά και αναγκαία υλικά αγαθά που κατ' αξία του ανήκουν (στο ίδιο: 101-2). Ειδικότερα, οι βασικές παραδοχές για την κοινωνική και οικονομική οργάνωση που θεωρεί ως σοσιαλιστική –και βρίσκεται πολύ μακριά από τον μαρξισμό και τον κομμουνισμό (στο ίδιο: 102)– είναι οι ακόλουθες:

- Τα άτομα δεν γεννώνται ελεύθερα και δεν έχουν φυσικά δικαιώματα πέραν εκείνων που τους διανέμει η πολιτεία (στο ίδιο: 120).
- Οι ελευθερίες που η πολιτεία παραχωρεί και σέβεται είναι: α) ο ελεύθερος χώρος της υλικής ζωής· β) η πνευματική ελευθερία, στην οποία περιλαμβάνεται και η ελευθερία της παιδείας· και γ) η πολιτική ελευθερία (στο ίδιο: 138).
- Η πολιτεία παρέχει 'ισότητα αφετηρίας και ισότητα βοήθειας για την εξέλιξη, δηλαδή ισότητα στην πνευματική και την υλική αρωγή, εις τρόπον ώστε, όσο το δυνατόν, να μικραίνουν τα περιθώρια της τύχης και να αυξάνουν τα περιθώρια όπου ο καθείς αμείβεται κατά την εργασία του και κατά την αξία του' (στο ίδιο: 127).

- Υφίσταται μια 'πατερναλιστική' διακυβέρνηση όπου ο 'ηγέτης', ως άλλος φιλόσοφος-βασιλιάς κατά τον Πλάτωνα, όχι μόνο διαθέτει ξεχωριστές και πολύπλευρες ικανότητες, αλλά δραστηριοποιείται για την ευημερία του λαού (στο ίδιο: 190-9).
- Η πολιτεία διανέμει σε κάθε άτομο υλικά αγαθά ανάλογα, όχι με τις ανάγκες του, αλλά με την επίδοσή του (στο ίδιο: 136).
- Επειδή η φύση δεν δίνει ίσες δυνατότητες, δεν υπάρχει καμιά δύναμη η οποία να καταργήσει την ανισότητα μεταξύ των ατόμων. Γι' αυτό συνιστά 'να γίνει ό,τι είναι δυνατόν, του καθενός οι φυσικές δυνατότητες να αυξάνουν όσο παίρνει. Είναι όμως ηθικά αδιάφορο, αν το αποτέλεσμα θα είναι ισότητα' (στο ίδιο: 137).
- Τα άτομα επιλέγουν τη μορφή της εργασίας τους ελεύθερα διότι, αν δεν έχουν αυτή την ευχέρεια, παραβιάζεται το όριο της ελεύθερης δημιουργικότητάς τους (στο ίδιο: 142).
- Η ύπαρξη ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων δεν συνυφάνεται με τη φύση του ατόμου και είναι δευτερεύον θέμα. Εντούτοις, στο όριο στο οποίο διατηρείται ιδιοκτησία στα υλικά αγαθά, δεν πρέπει να παραβιάζεται η αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης (στο ίδιο: 142).

Από αυτές τις παραδοχές, συνάγουμε ότι υπερασπιζόταν σθεναρά τη διαφορετικότητα στις εργασιακές επιλογές, στις αμοιβές, στην κατανάλωση και γενικά σε όλες τις υλικές προϋποθέσεις της ζωής που συναρτούνταν με τη συμβολή των ατόμων στην πρόοδο της πολιτείας. Αντιθέτως, οι Ζολώτας και Αγγελόπουλος πρότειναν οι ανισότητες στα εισοδήματα, στην κατανάλωση και στις άλλες υλικές διαστάσεις της διαφορετικότητας να περιοριστούν στο ελάχιστο, οπότε οι ιδεολογικές διαφορές τους με τον Τσάτσου ήταν αρκετά σημαντικές. Γι' αυτό, κρίνοντας επίσης από τα ανώτατα κυβερνητικά αξιώματα που κατέλαβε ο τελευταίος, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι πρώτοι πρέπει να αντιλήφθηκαν τους περιορισμούς που αντιμετώπιζε η ατζέντα τους και να συμβιβάστηκαν.

Εντούτοις, παρά την εξισοροποιητική επίδραση που πιστεύουμε ότι άσκησαν οι ιδέες του Τσάτσου αναφορικά με τις επιδιώξεις του Ζολώτα και του Αγγελόπουλου, ο σοσιαλισμός που ο ίδιος υποστήριζε ήταν εξίσου ανελεύθερος. Οι λόγοι που μας οδηγούν σ' αυτήν την αποτίμηση είναι οι ακόλουθοι. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, ο Τσάτσος στο έργο του 1952 θεώρησε το ζήτημα της ιδιοκτησίας ως δευτερεύον. Επανήλθε όμως στο εν λόγω θέμα με το έργο του *Πολιτική: Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας* (1965). Σ' αυτό, μετά από μια σύντομη επισκόπηση των θέσεων της μαρξιστι-

κής άρνησης της ατομικής ιδιοκτησίας και της καθολικής ιδιοκτησίας που προεβόλε η κλασική οικονομία (στο ίδιο: 202-5), καταλήγει στην ακόλουθη διατύπωση:

Η θέση απέναντι στον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας και δη των μέσων παραγωγής θεωρείται το βασικό θέμα που διακρίνει την κοινωνική πολιτική του δυτικού και του ανατολικού κόσμου, και από το οποίο απορρέουν όλες οι άλλες διαφορές των οικονομικών των συστημάτων. Σύμφωνα με όσα εκθέσαμε, η θεωρητική αλήθεια γύρω από τον θεσμό της ιδιοκτησίας βρίσκεται με το μέρος των ανατολικών... Σήμερα η ιδιοκτησία θεωρείται απλώς μια κοινωνική λειτουργία, ακόμη και στις χώρες που την προστατεύουν συνταγματικά καθώς και με πλήθος διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου... Σήμερα η ιδιοκτησία είναι απλώς ένας θεσμός χρήσιμος και επεκτείνεται όσο εκτείνεται η χρησιμότητά του (στο ίδιο: 207).

Όσον αφορά τις τελευταίες του λέξεις, ήδη είχε υποστηρίξει ότι η πολιτική εξουσία όχι μόνο είναι η πηγή της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά επιπλέον πρέπει να τη διαθέτει, έτσι ώστε η δημιουργικότητα του κοινωνικού συνόλου να φθάσει στη μεγαλύτερη απόδοση' (στο ίδιο: 200). Τις θέσεις του δε αυτές έναντι της ατομικής ιδιοκτησίας τις διατήρησε τουλάχιστον μέχρι την επανέκδοση του σχετικού βιβλίου του το 1975 (Τσάτσος 1975: 221-30), δηλαδή όταν περατώνόταν υπό την καθοδήγησή του το Σύνταγμα της χώρας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, δεχόμενος τον διαχωρισμό των ατομικών ελευθεριών από την ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, ο Τσάτσος άνοιξε διάπλατα τον δρόμο να μπει ο σοσιαλισμός από την πίσω πόρτα και ο ίδιος μετατράπηκε σε αρνητή της ανοικτής κοινωνίας και της ελεύθερης οικονομίας. Αν χρειάζεται μια σημαντική ένδειξη για τις συνέπειες, επισημαίνουμε το άρθρο 106 του συντάγματος του 1975, του οποίου ο Τσάτσος ήταν ένας εκ των κύριων συντακτών.³¹ Για το εν λόγω άρθρο, ο Μαυρογορδάτος (1988, 138) αποφαινεται ότι 'ποτέ πριν δεν είχε δείξει μια συντηρητική αστική κυβέρνηση τέτοια περιφρόνηση για το απαραβίαστο της ατομικής ιδιοκτησίας'.

Ως εκ τούτων διαστρεβλώθηκαν τα κίνητρα των ατόμων, κάτι που μακροχρόνια συνέβαλε στη σημερινή τραγική κατάσταση της οικονομίας μας.

4. Το ανάχωμα του ρεαλιστικού φιλελευθερισμού

Η αιζέντα των Ζολώτα, Αγγελόπουλου και Τσάτσου για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας δεν εσοδώθηκε, τουλάχιστον όχι στην έκταση που το επιθυμούσαν και το επιδίωξαν. Με τα μεγάλα γεωπολιτι-

κά συμφέροντα των ΗΠΑ στην περιοχή και τα τεράστια ποσά οικονομικής βοήθεια που εκείνες δαπανούσαν για την ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους, είναι μάλλον προφανές ότι δεν θα άφηναν να εγκατασταθεί στη χώρα ένα καθεστώς λενινιστικού τύπου. Αλλά από τη σκοπιά μας, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να εξηγήσουμε γιατί και πώς η υλοποίηση της ατζέντας τους, με σκοπό την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος 'δημιουργικού σοσιαλισμού' ανακόπηκε στην πράξη από τις ιδέες και τις προτάσεις ενός άλλου πρωταγωνιστή της εποχής, και συγκεκριμένα του Παπαλήγορα. Ας δούμε σύντομα τη συμβολή του.

Από διάφορες ομιλίες και άρθρα του στον Τύπο, την περίοδο 1946-1979, αντιλαμβανόμαστε ότι, ο Παπαλήγορας ήταν από τους πρώτους πολιτικούς που πρόβαλε συγκροτημένη ιδεολογική αντιπαράθεση στις διάφορες εκδοχές του σοσιαλισμού που αναπτύσσονταν εκείνη την εποχή. Για παράδειγμα, αφού διαφοροποιήθηκε διακηρύσσοντας ότι υιοθετεί ένα φιλελευθερισμό 'προσηρμοσμένο προς την σύγχρονον αποστολήν του κράτους και προς την διεθνή εξέλιξιν της τεχνικής', τον οποίο αποκάλεσε 'ρεαλιστικόν φιλελευθερισμόν' (Παπαλήγορας [1953] 1996: 91),³² τον επόμενο χρόνο σε ομιλία του στη Βουλή, ως υπουργός Συντονισμού στην κυβέρνηση του στρατηγού Αλέξανδρου Παπάγου, εξειδίκευσε ότι:

Τ' απαρτίζοντα το πρόγραμμα της Κυβερνήσεως οικονομικά μέτρα -τινά των οποίων εκτίθενται σήμερον ενώπιον υμών- θα διέπωνται υπό οικονομικής ορθοδοξίας, την οποίαν οι κρίσιμοι μετα-πολεμικοί καιροί απέδειξαν γονιμωτέραν και πρακτικωτέραν των οιδωδήποτε παρεμβατικών συστημάτων. Το σύγχρονον, άλλωστε, κράτος δεν είναι φιλελεύθερον υπό την παραδεδομένη έννοιαν του 19ου αιώνος, ούτε κοινωνικοπολιτικώς απιαθές. Ο φιλελευθερισμός του στηρίζεται εις την πίστιν ότι αποτελεί κατ' ουσίαν το μόνον -υπό τας παρούσας συνθήκας της τεχνικής εξέλιξεως- ρεαλιστικόν σύστημα όχι μόνον οικονομικής αλλά και βαθύτατα κοινωνικής πολιτικής (Παπαλήγορας [1954] 1996: 109).

Με βάση αυτές τις ιδεολογικές θέσεις και τα υψηλότερα υπουργικά αξιώματα τα οποία άσκησε τα χρόνια που ακολούθησαν, η υποστολή της σημαίας των σοσιαλιστικών μανιφέστων από όσους προτιμούσαν να συνεργαστούν μαζί του, ήταν αναμενόμενη. Αλλά, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, οι συγκεκριμένες αναφορές του αποτελούσαν μάλλον προπέτασμα καπνού για να καλυφθούν παρεμβατικές οικονομικές πολιτικές, οι οποίες στρέβλωσαν τη δομή της ελληνικής οικονομίας για πολλές δεκαετίες. Για παράδειγμα, τόνιζε:

Τον 19ον αιώνα δεν ήτο εις την πρόθεσιν οιδωδήποτε κράτους να αναπτύξη οιδωδήποτε περιοχών. Συγκεκριμένως, το κράτος ενόμιζεν ότι έθετε μερικά γενικώτα-

τα αφηρημένα πλαίσια και άφηνε να λειτουργούν απολύτως οι οικονομικοί νόμοι. Σήμερα δεν γίνεται αυτό ούτε εις τα κεφαλαιοκρατικά κράτη ούτε εις τα κράτη τα σοσιαλιστικά (Παπαληγούρας [1960] 1996: 209).

[...] πιστεύω στην ελεύθερη οικονομία. Αλλά όχι βεβαίως στην ασύδοτη ελεύθερη οικονομία (Παπαληγούρας [1977] 1996: 552).

Με άλλα λόγια, οι ιδέες και οι επιλογές οικονομικής πολιτικής του Παπαληγούρα μπορεί μεν να λειτούργησαν ως αναχώματα στη Σκόλα του 'δημιουργικού σοσιαλισμού', πλην όμως οδήγησαν στη Χάρυβδη αρχικά του 'ρεαλιστικού', κατόπιν του 'ρίζοσπαστικού' και, πιο πρόσφατα, ενός άγνωστου (x)-φιλελευθερισμού, από τα δεινά της οποίας θα περάσουν δεκαετίες για να ξεφύγει η χώρα μας.

5. Ποιες ιδέες και πολιτικές επικράτησαν

Ο Παπαληγούρας δεν έχανε ευκαιρία να τονίζει ότι οι αρχές που καθοδηγούσαν τις επιλογές της οικονομικής πολιτικής που ευαγγελίζονταν και προωθούσαν οι κυβερνήσεις στις οποίες συμμετείχε, ήταν οι ακόλουθες:

- Η οικονομική πολιτική ήταν φιλελεύθερη όχι με την έννοια του 19ου αιώνα, αλλά με αυτή του 20ου, που ενείχε μεγαλύτερη κρατική παρέμβαση ([1953] 1996: 91, [1954] 1996: 97).
- Η παρεμβατική πολιτική του 'ρεαλιστικού φιλελευθερισμού' αποσκοπούσε: (α) σε κρατικές επενδύσεις σε έργα υποδομής (π.χ. εγγειοβελτιωτικά), τα οποία θα μειώσουν το κόστος παραγωγής διαφόρων βιομηχανικών και αγροτικών μονάδων ([1954] 1996: 98, [1960] 1996: 204-5)· (β) σε κρατικές επενδύσεις για να μειωθεί η ανεργία διαμέσου της ενίσχυσης της ζήτησης στο πλαίσιο της κεϋνσιανής πολιτικής ([1960] 1996: 201-1 και 242-3).³³ (γ) στην προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων από το εξωτερικό ([1960] 1996: 212, [1971] 1996: 444-6, [1974] 1996: 485, [1975] 1996: 492).³⁴ και (δ) στη διαμόρφωση αναπτυξιακών περιφερειακών και κεντρικών προγραμμάτων, τα οποία έπρεπε να διαμορφώνονται από την πολιτική ηγεσία και όχι από ένα γραφειοκρατικό οργανισμό, όπως μεταλλάχτηκε το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών σε Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών ([1960] 1996: 243, [1964] 1996: 349).³⁵
- Η νομισματική πολιτική στόχευε στη σταθερότητα της αξίας του νομίσματος και διαμέσου του επιτοκίου στην ενίσχυση της αναπτυξιακής πορείας ([1954] 1996: 102, [1955] 1996: 144, [1957] 1996: 165, [1960] 1996: 213, [1963] 1996: 293, 299) και στη διοχέτευση κεφαλαίων από τον χρηματοπιστωτικό τομέα, κάτω

από τον έλεγχο και τα κριτήρια κατανομής που αποφασίζει το κράτος ([1954] 1996: 103).

- Η δημοσιονομική πολιτική έτεινε στη δημιουργία πλεονασματικών προϋπολογισμών, κυρίως με την πάταξη της φοροδιαφυγής ([1954] 1996: 102-3, 105), για να χρηματοδοτούνται επενδύσεις υποδομής που μειώνουν το κόστος παραγωγής του ιδιωτικού τομέα, ενώ παράλληλα αποφευγόταν η δημιουργία ελλειμμάτων για τη χρηματοδότηση καταναλωτικών αναγκών και διεύρυνσης του κράτους πρόνοιας ([1956] 1996: 147, [1957] 1996: 162, [1958] 1996: 185, [1963] 1996: 301, [1966] 1996: 403-5).³⁶ Βάσει αυτής της θέσης του, άσκησε δριμυία κριτική στην πολιτική της Ένωσης Κέντρου που ήθελε τόνωση της ζήτησης με την αύξηση μισθών και επέκτασης της κοινωνικής πολιτικής, πολιτικές που θα αποστερούσαν πόρους από τις δημόσιες επενδύσεις ([1962] 1996: 261, [1963] 1996: 322). Μάλιστα, σε συνέντευξη του στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (26/1/1964), τόνιζε τα εξής προφητικά:

Εισ τας παραμονάς των εκλογών του Νοεμβρίου, η Ένωση Κέντρου ενόμισην ότι ήλθεν η ώρα δια να ειπῆ –και εἶπε– προς ὅλας τὰ τάξεις τὸ μεγάλο ΝΑΙ. Εὐὲν ἐβέβαλλο προδῆλως ἡ ἔντασις τῆς ἐπενδυτικῆς προσπάθειας τὸσον εἰς τὸν ἰδιωτικὸν ὅσον καὶ εἰς τὸν δημόσιον τομέα, τὸ Κέντρο υπῆρξε ὁ μέγας προφήτης τῆς καταναλώσεως. Δὸς ἡμῖν σήμερον (Παπαληγοῦρας [1964] 1996: 328).

- Ήταν υπέρ της δημιουργίας δημοσίων επιχειρήσεων σε αντικατάσταση ιδιωτικών που λειτουργούσαν μονοπωλιακά στην αγορά (π.χ. ηλεκτρική ενέργεια), όπως επίσης και σε κλάδους της βιομηχανίας όπου, λόγω των τεράστιων κεφαλαίων που απαιτούνταν, δεν προσφέρονταν από ιδιώτες επενδυτές ([1954] 1996: 99).
- Υιοθετώντας την πολιτική της σοσιαλδημοκρατίας που κυριαρχούσε στην Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1960, υποστήριζε ότι η ανάπτυξη της χώρας θα έπρεπε να στηριχθεί, εκτός από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, και σε κρατικές και μικτές συνεταιριστικές ([1960] 1996: 202-3, [1975] 1996: 528-9),³⁷ αλλά ταυτόχρονα να τεθούν 'σαφή σύνορα' για τον ιδιωτικό ή δημόσιο χαρακτήρα των επιχειρήσεων ([1960] 1996: 231-2).
- Επιδίωκε μείωση των κρατικών παρεμβατικών ρυθμίσεων στο εξωτερικό εμπόριο και την ενίσχυση της εξαγωγικής προσπάθειας ([1955] 1996: 127, [1956] 1996: 144, [1960] 1996: 203). Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους, από πολύ νωρίς, υπερασπιζόταν τη σύνδεση της χώρας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ([1957] 1996: 161) για την ομοία ενεργοποιηθήκε

ποικιλοτρόπως από το 1961 ([1961] 1996: 245-253, [1971] 1996: 445, [1977] 1996: 605).

Στα πλαίσια των ανωτέρω γενικών αρχών και κατευθύνσεων, ο Παπαληγούρας υιοθέτησε ο ίδιος ή επέτρεψε να εφαρμοστούν οικονομικές πολιτικές οι οποίες οδήγησαν στη θεμελίωση μιας κρατικοδιαίτηης και ανελεύθερης οικονομίας, στη δομή της οποίας εμφυτεύθηκε το σαράκι της σοσιαλιστικής καταστροφής.

6. Οι συνέπειες των ιδεών που επικράτησαν

Πολλοί αναγνώστες σίγουρα θα διερωτηθούν: μα είναι δυνατόν να ευθύνονται για την παρούσα τραγωδία της χώρας πολιτικές που υιοθετήθηκαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες; Αυτό ακριβώς είναι που εισημαίνουμε με βάση τα ακόλουθα παραδείγματα.

Πρώτο παράδειγμα

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, ο Ζολώτας, ως Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος³⁸ και άλλοι συνεργάτες του, είχαν διαμορφώσει ένα σύστημα διαφορικών επιτοκίων μέσω του οποίου μετέτρεπαν τις αποταμιεύσεις των ασφαλιστικών ταμείων, τις αποταμιεύσεις των νοικοκυριών που κατατίθεντο στις εμπορικές τράπεζες και άλλους διαθέσιμους χρηματικούς πόρους σε πιστώσεις και δάνεια προς κλάδους και δραστηριότητες που οι ίδιοι, με τη σύμφωνη γνώμη των αρμόδιων αρχών της πολιτείας, θεωρούσαν ότι συνέβαλλαν στην ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Την περίοδο μέχρι το 1974, η εν λόγω πιστωτική πολιτική φαινόταν –και δεν υπάρχει λόγος να μην ήταν– αναπτυξιακή. Όπως γνωρίζουμε όμως, οι οικονομικές πολιτικές συνοδεύονται και από μη ηθελημένες συνέπειες, οι οποίες εμφανίζονται πολύ αργότερα και, πολλές φορές, έχουν κόστος μεγαλύτερο από τα οφέλη τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, μία από τις μη ηθελημένες συνέπειες ήταν, για παράδειγμα, ότι η εν λόγω πολιτική δεν επέτρεψε στα αποθεματικά των ασφαλιστικών ταμείων να αυξηθούν με τους ρυθμούς της ανάπτυξης που επιτεύχθηκαν τότε, οπότε συνέβαλε στο τεράστιο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σήμερα.

Το 1974, και για λίγους μήνες προτού γίνει υπουργός Συντονισμού, ο Παπαληγούρας ανέλαβε Διοικητής στην Τράπεζα της Ελλάδος. Έτσι, επί ευκαιρία της ομιλίας του στη γενική συνέλευση των μετόχων, στις 23/9/1974, μεταξύ των άλλων, έκανε και μια αποτίμηση της πιστωτικής πολιτικής. Η τοποθέτησή του (Παπαληγούρας [1974] 1996: 472-3), ήταν ότι, ενώ τα προηγούμενα χρόνια ήταν δικαιολογημέ-

νη, η πιστωτική πολιτική που εφαρμοζόταν έπρεπε να καταργηθεί διότι, καθώς βασιζόταν σε ειδικευμένους κανόνες, ρυθμίσεις, ελέγχους, ευνοϊκές χρηματοδοτήσεις κάποιων επιχειρήσεων και διαφορεικά επιτόκια, δεν ήταν πλέον αποτελεσματική και στρέβλωνε τη δομή της οικονομίας.

Κατά τα ειωθότα, η έκθεση που παρουσίασε ο Παπαληγούρας σ' εκείνη τη γενική συνέλευση των μετόχων πρέπει να συντάχθηκε υπό την εποπτεία του Δ. Χαλικιά, ο οποίος ήταν οικονομικός σύμβουλος. Συνεπώς, στις 23/9/1974, στην τεχνική και στην πολιτική ηγεσία της κεντρικής τράπεζας, υπήρχε ομοφωνία ότι το χρηματοπιστωτικό σύστημα έπρεπε να απελευθερωθεί γιατί έβλαπτε την οικονομία της χώρας. Μετά όμως από λίγους μήνες, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος ανέλαβε και πάλι ο Ζολώτας, οπότε όπως θα αναμενόταν απ' όσα εκθέσαμε προηγουμένως για τις απόψεις του, η κατανομή των πιστώσεων παρέμεινε θεσμικά δέσμια στους μηχανισμούς του κεντρικού ελέγχου και προγραμματισμού που ο ίδιος είχε εισαγάγει τη δεκαετία του 1950. Ο Παπαληγούρας, ως υπουργός Συντονισμού, ξέχασε τις επισημάνσεις του για το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Ο Χαλικιάς, ως οικονομικός σύμβουλος στην Τράπεζα της Ελλάδος συνέχισε να επιμένει ότι το αυτό στρέβλωνε θεμελιακά την κατανομή του κεφαλαίου στη χώρα (Halikias: 1978, 55). Λίγοι οικονομολόγοι την εποχή εκείνη, μετρημένοι στα δάκτυλα το ενός χεριού, διατύπωναν στις δημοσιεύσεις τους τη σφοδρή τους αντίθεση τους απαράδεκτους μηχανισμούς του χρηματοπιστωτικού συστήματος για χώρα που φιλοδοξούσε να γίνει πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τίποτε... κανένας από τους υπεύθυνους δεν άκουγε και, αν άκουγε, δεν έκανε τίποτε.

Το 1981, με την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, άνοιξε ο δρόμος και, μετά τον Γ. Αρσένη, Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος έγινε το 1982 ο Χαλικιάς. Γνωρίζοντας τις απόψεις που από χρόνια και συστηματικά διατύπωνε για την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, αναμενόταν ότι σύντομα θα έκανε κάποια κίνηση προς αυτήν την κατεύθυνση. Αυτό συνέβη πέντε χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1987. Ήταν όμως τέτοια η αντίδραση από το οικονομικό και πολιτικό κατεστημένο που, όπως αναφέρει ο Νικολάου (2008: 186), η μεταρρύθμιση δεν θα προχωρούσε αν ο Χαλικιάς δεν απολάμβανε της πλήρους εμπιστοσύνης του πρωθυπουργού Ανδρέα Γ. Παπανδρέου. Δυστυχώς, ενώ η μεταρρύθμιση πέρασε και το χρηματοπιστωτικό σύστημα απελευθερώθηκε, οι βαθιές στρεβλώσεις που είχαν προκαλέσει στην οικονομία οι διοικητικοί μηχανισμοί της πιστωτικής πολιτικής του Ζολώτα συνέχισαν να κυριαρχούν διότι, όπως έχει δείξει η εμπειρία, στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία άπαξ και εισαχθούν θεσμοί γύρω από τους οποίους διαπλέκονται μεγά-

λα επιχειρηματικά και πολιτικά συμφέροντα, αυτοί αυτονομούνται και δεν καταργούνται εύκολα.

Δεύτερο παράδειγμα

Μεταπολεμικά, η παραπάνω τάση, έλαβε τη μορφή της 'άδειας σκοπιμότητας' και στοιχείωσε κυριολεκτικά τη δομή της ελληνικής οικονομίας. Οι γνωστές περιπτώσεις επιχειρήσεων οι οποίες, για να προστατευθούν από τον δυνητικό ανταγωνισμό, κατέφευγαν στις καλές υπηρεσίες της διοίκησης ώστε οι κλάδοι τους να κηρυχθούν 'έκκορεσμένοι' και να μην εισέλθουν νέοι ανταγωνιστές είναι λίγες διότι πρόκειται για διαδικασίες αδιαφανείς και ανομολόγητες. Αλλά οι επιχειρηματίες οι οποίοι προσπάθησαν μεταπολεμικά να εισέλθουν και να κάνουν επιχειρήσεις σε όλους τους κλάδους και απέτυχαν, είτε επειδή δεν έλαβαν την περιπόθητη 'άδεια σκοπιμότητας' είτε διότι αποθαρρύνθηκαν, πρέπει να αριθμούν χιλιάδες.

Για τους αναγνώστες που θα μπουν στον πειρασμό να θεωρήσουν ότι υπερβάλλουμε, προσθέτουμε τα ακόλουθα. Η 'άδεια σκοπιμότητας' που ο Ζολώτας 'εφήρε' για να ρυθμίσει τον ανταγωνισμό στη βιομηχανία, επεκτάθηκε στο διάβα των μεταπολεμικών δεκαετιών και στα επαγγέλματα. Αυτή η επέκταση δεν έγινε βέβαια με το αζημίωτο ούτε για τους πολιτικούς ούτε τους δραστηριοποιούμενους σ' αυτά. Αλλά η μείωση της υλικής ευημερίας των πολιτών, ως καταναλωτών των υπηρεσιών όλων των επαγγελμάτων, ήταν μόνιμη και σημαντική. Γι' αυτό και δεν αποτελεί έκπληξη ότι οι τεχνοκράτες εκπρόσωποι των πιστωτών της χώρας μας ζήτησαν και η κυβέρνηση υποχρεώθηκε πρόσφατα να προχωρήσει στην απελευθέρωση πάνω από 100 επαγγελμάτων. Και όλα αυτά, ενώ υπήρχαν ειδικές μελέτες, όπως του Μπήτρου (1985) ο οποίος ανέδειξε τις συνέπειες των παρεμβάσεων της διοίκησης στις αγορές κατά τρόπο που δεν επιδέχεται διαφορούμενων ερμηνειών. Οι διοικητικές παρεμβάσεις συνοδεύονται από μη ηθελημένες συνέπειες, το κόστος των οποίων στο διάβα του χρόνου είναι πολλαπλάσιο των ωφελειών που προκαλούν. Γι' αυτό κάθε διοικητική ρύθμιση πρέπει να εξετάζεται αν αυξάνει τον έμπρακτο και τον δυνητικό ανταγωνισμό στις αγορές. Σε αντίθετη περίπτωση, η μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας που επικαλούνται οι υποστηρικτές του όποιου φλελευθερισμού απαιτεί να αποφεύγονται.

Τρίτο παράδειγμα

Σύμφωνα με όσα εκθέσαμε στο τμήμα 3.1, στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ο Ζολώτας (1936) πρόεβλεπε ότι οι πολιτικές στον τραπεζικό κλάδο έπρεπε να οδηγούν σε συγκέντρωση των αποταμιεύσεων και η ροή των πιστώσεων να γίνεται

προς επιλεγμένους κλάδους και με επιτόκια τέτοια ώστε να ενθαρρύνεται η οικονομική ανάπτυξη. Αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1940, ενόψει της πιθανότητας ο Εμφύλιος που διαφαινόταν στον ορίζοντα να κλίνει υπέρ των κομμουνιστών, ο Ζολώτας (1944α) τάχθηκε υπέρ της απόλυτης συγκέντρωσης του τραπεζικού κλάδου κάτω από την ιδιοκτησία και διαχείριση του κράτους. Τέλος, από την αναδημοσίευση του συγκεκριμένου βιβλίου του η οποία, κατά την επιθυμία του, έγινε μετά τον θάνατό του, καθώς και από τις σκέψεις που διατυπώνει στον πρόλογο ο Α. Μακροδημήτρης, αντιλαμβανόμαστε ότι ο Ζολώτας δεν απαρνήθηκε ποτέ αυτές τις ιδέες και προτάσεις του.³⁹ Συνεπώς, για μας δεν αποτελεί έκπληξη ότι σε όλη τη σταδιοδρομία του ως κεντρικός τραπεζίτης εργάστηκε συστηματικά υπέρ της εκρίζωσης κάθε μορφής ανταγωνισμού στον τραπεζικό κλάδο, και όχι μόνο. Για όσους αμφιβάλουν, προτείνουμε να λάβουν υπόψη τους τα ακόλουθα δεδομένα.

Ο Ζολώτας ήταν υπουργός Συντονισμού στην υπηρεσιακή κυβέρνηση η οποία έκανε τις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952. Η κυβέρνηση Παπάγου που προέκυψε απ' αυτές τις εκλογές στις αρχές του 1953, προχώρησε σε αναγκαστική συγχώνευση της Τράπεζας Αθηνών, η οποία λειτουργούσε με επιτυχία από το 1893, με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Από τη συγχώνευση των δύο μεγάλων ανταγωνιστικών τραπεζών, προέκυψε η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και Αθηνών. Σύμφωνα με την εξήγηση που έδωσε ο Σπ. Μαρκεζίνης, υπουργός Συντονισμού στη κυβέρνηση Παπάγου, στόχος της συγχώνευσης ήταν η εξυγίανση του εθνικού τραπεζικού συστήματος. Αυτό όμως ήταν πρόσχημα, διότι το μερίδιο της νέας τράπεζας στις αρχές της δεκαετίας του 1950 πολύ πιθανά ξεπερνούσε το 80% της τραπεζικής αγοράς και φυσικά δεν ήταν δυνατή καμιά εξυγίανση με την εξαφάνιση του ανταγωνισμού. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι οι πραγματικοί λόγοι γι' αυτήν τη συγχώνευση πρέπει να αναζητηθούν στις προαναφερθείσες ιδέες και προτάσεις του Ζολώτα ο οποίος, το 1956, ως Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος συγκάτενευσε ώστε να εξαφανιστεί από τον τίτλο της νέας τράπεζας η αναφορά στην παλαιά ποτέ Τράπεζα Αθηνών.

Αλλά αν κάποιος αναγνώστης αμφιβάλει ότι πάγιος στόχος του Ζολώτα ήταν η εξάλειψη του ανταγωνισμού και η κεντρική διεύθυνση του τραπεζικού συστήματος, υπερεπαρκεί να θυμηθούμε τη περίπτωση της εθνικοποίησης του δυναμικού συγκροτήματος της Εμπορικής Τράπεζας το 1975. Γι' αυτήν έχουμε ακούσει πολλά και διαβάσει περισσότερα. Η σχετική ιστορία γράφτηκε από τους κρατικιστές και τους συνοδοιπόρους τους και είναι λογικά διάτρητη. Δεν πιστεύουμε ότι οφειλόταν σε προσωπικές εχθρότητες μεταξύ του Ανδρεάδη και του Καραμανλή. Ούτε βρίσκουμε πειστική την εξήγηση ότι ο Καραμανλής αποφάσισε να κρατικοποιήσει αυτόν τον μεγάλο και ανερχόμενο τραπεζικό και βιομηχανικό όμιλο, γιατί ο Ανδρεά-

δης είχε διαπράξει κάποιες παρανομίες. Κατά την άποψή μας, η επικρατέστερη ερμηνεία είναι ότι η Εμπορική Τράπεζα, όντας λιαν ανταγωνιστική, διέβρωνε ταχύτατα το μερίδιο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και υπέσκαπτε έτσι την ατζέντα της 'Σοσιαλιστικής Ένωσης' της οποίας και ο Ζολώτας και ο Καραμανλής που πρωτοστάτησαν στην εθνικοποίηση ήταν μέλη.⁴⁰ Φυσικά, το αποτέλεσμα ήταν να καταπνιγεί και πάλι ο έμπρακτος ανταγωνισμός⁴¹ και να αποκατασταθεί η κεντρική διεύθυνση του τραπεζικού συστήματος μέσω των διοικήσεων που διορίζονταν από το δημόσιο. Λίγο-πολύ, και παρά την απελευθέρωση που έλαβε χώρα το 1987, η ολιγοπωλιακή διάρθρωση του τραπεζικού συστήματος δεν άλλαξε σημαντικά, όπως δείχνουμε στο Μπήτρος & Καραγιάννης (2011: κεφ. 11, 12).

Τέταρτο παράδειγμα

Όπως είδαμε παραπάνω, οι υποστηρικτές του 'δημοουργικού' ή 'φιλελεύθερου' σοσιαλισμού υποστήριζαν ότι η μεγάλη βιομηχανία έπρεπε να βρίσκεται στα χέρια του κράτους. Την πολιτική αυτή εφάρμοσε σε σημαντικό βαθμό η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας υπό τον Καραμανλή μετά το 1974. Όπως ο ίδιος επισήμανε σε δήλωση που έκανε στις 29/9/1974: 'Η ελεύθερα οικονομία στην οποία πιστεύει [η Νέα Δημοκρατία], δεν μπορεί να αποκλείσει τη διεύθυνση του οικονομικού τομέως τον οποίο ελέγχει το Κράτος' (παρατίθεται στο Χατζηβασιλείου 2010: 488). Επίσης, μετά από δύο μήνες, δήλωσε στη Βουλή ότι: 'επιβάλλεται, όπου συμφέρει κοινωνικά και οικονομικά, η ανάληψη οικονομικών και μάλιστα επενδυτικών πρωτοβουλιών από το ίδιο το Κράτος, ακόμα και στον τομέα της βιομηχανίας' (στο ίδιο: 489).

Γι' αυτό και η οικονομική πολιτική της ΝΔ όλο και στρεφόταν προς την εντονότερη κρατική παρέμβαση με πιο ενεργή συμμετοχή του κράτους στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Μάλιστα, ο υπουργός Οικονομίας Αθανάσιος Κανελλόπουλος (1978-1980), δίνει ακριβώς αυτό το στίγμα. Αναγνωρίζει ότι οι κρατικές επιδοτήσεις είναι και υψηλού κόστους και διαστρέφουν τα κίνητρα των ατόμων. Όπως υπολογίζει, οι διάφορες επιδοτήσεις παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών εκ μέρους του κράτους από 1,5% περίπου του ΑΕΠ που ήταν το 1974 διπλασιάστηκαν το 1978 (Κανελλόπουλος 1980: 89). Σε αντικατάσταση αυτού του συστήματος, προτείνει να γίνει το κράτος πιο ενεργός παραγωγός:

Σε πολλές περιπτώσεις θα παρίσταται ανάγκη δυναμικότερης προώθησης της αναπτυξιακής διαδικασίας και δημιουργικής παρέμβασης του κράτους πέρα από τη λογική της αγοράς ή και εναντίον της καθώς και πιο θαρραλέας αντικατάστασης

της ιδιωτικής πρωτοβουλίας από δημοσίους φορείς, που σημαίνει παράλληλα και αντικατάστασης του συστήματος επιδοτήσεων που αυξάνουν το κοινωνικοοικονομικό κόστος (στο ίδιο: 177).

Σε τι διέφερε, συνεπώς, η οικονομική πολιτική της ΝΔ από εκείνη του ΠΑΣΟΚ; Η μόνη ουσιαστική διαφορά ήταν ότι το δεύτερο ήθελε τις δημόσιες επιχειρήσεις κοινωνικοποιημένες, ενώ η πρώτη τις ήθελε επιχειρήσεις 'κοινής ωφέλειας'.

7. Συμπεράσματα

Η λεγόμενη ελληνική 'Δεξιά', με ηγέτη τον Καραμανλή, διακυβέρνησε τη χώρα την κρίσιμη οκταετία 1955-1963, υιοθετώντας μια οικονομική πολιτική της οποίας κύριο χαρακτηριστικό ήταν η εκ των άνω προωθητική κατεύθυνση του οικονομικού συστήματος. Έχουν γραφεί πολλά για τα καινοφανή χαρακτηριστικά της, αλλά δεν έχουν διερευνηθεί οι βάσεις της διαμέσου των ιδεών και των αρχών που είχαν για την οικονομία κάποιοι από τους πρωταγωνιστές της οι οποίοι βρισκόταν πολύ κοντά στον Καραμανλή. Οι σημαντικότεροι που διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση των στόχων και των επιδιώξεών του, ήταν κατά κύριο λόγο ο Ζολώτας, ο Τσάτσος και ο Παπαληγούρας, ενώ σε μικρότερη έκταση –και εμμέσως– ο Αγγελόπουλος και κυρίως ως προς την ανάγκη κεντρικού προγραμματισμού της οικονομίας. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που οι τρεις πρώτοι και ο ίδιος ο Καραμανλής ήταν από τους ιδρυτές και βασικά στελέχη της 'Εταιρείας Σοσιαλιστικών Μελετών'⁴² ή, κατά τον Αγγελόπουλο, 'Σοσιαλιστικής Ένωσης'.⁴³

Στην παρούσα εργασία, συνομίσαμε τις ιδέες και τις προτάσεις τους για τον ρόλο του κράτους στην οικονομία, καθώς και την επιρροή που άσκησαν μέσα από τα αξιώματα που κατέλαβαν σε κρίσιμες πολιτικές και ακαδημαϊκές θέσεις. Με βάση τα όσα διαπιστώσαμε από την έρευνά μας και εκθέσαμε πιο πάνω, θεωρούμε ότι οι οικονομικές εξελίξεις σηματοδεύτηκαν μεταπολεμικά στο μεν μέτωπο της οικονομίας από τον Ζολώτα και τον Παπαληγούρα, στο δε μέτωπο της συνταγματικής τάξης από τον Τσάτσο. Όσον αφορά τον Αγγελόπουλο, η άποψή μας είναι ότι η επιρροή που άσκησε δεν ήταν αποφασιστική, αν και, εμμέσως, με την προσήλωσή του στον προγραμματισμό της οικονομίας φαίνεται ότι επηρέασε τον Ζολώτα και αυτούς που διακυβέρνησαν τη χώρα προς αυτή την κατεύθυνση.⁴⁴ Εάν όμως έπρεπε να επιλέξουμε έναν οικονομολόγο ο οποίος να επηρέασε κυρίως αρνητικά με τις ιδέες, τις προτάσεις, τις αποφάσεις, τις διασυνδέσεις και γενικά την επιρροή του, θα λέγαμε ότι αυτός δεν μπορεί να είναι άλλος από τον Ζολώτα –για τρεις λόγους.

Πρώτο, διότι ακόμη και όταν οι ιδέες και οι προτάσεις του περί του 'δημιουργικού σοσιαλισμού' αποδείχθηκαν εσφαλμένες από την κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, ο ίδιος συνέχισε ανένδοτα να πιστεύει ότι οι τάσεις που παρατηρούσε το 1943 θα επανέρχονταν και θα μονιμοποιούνταν στο μέλλον, ώστε οι δημοκρατίες θα οδηγούνταν νομοτελειακά και οριστικά σε μια κατάσταση απισχνομένων ή ανύπαρκτων ατομικών ελευθεριών και κεντρικά διευθυνόμενων οικονομιών. Δεύτερο, διότι από τις κορυφαίες θέσεις που ανέλαβε, εισήγαγε διοικητικές ρυθμίσεις και διαδικασίες οι οποίες στρέβλωσαν για πάρα πολλές δεκαετίες τη δομή της ελληνικής οικονομίας. Και, τρίτο, γιατί κατάφερε ώστε οι νικητές του Εμφυλίου, οι οποίοι προσέβλεπαν στην ανοικτή κοινωνία και στην ελεύθερη οικονομία, στο τέλος να ενδώσουν και να συμβιβαστούν με το κακέκτυπο του 'δημιουργικού σοσιαλισμού' στο οποίο μεταβλήθηκε η ελληνική οικονομία μεταπολεμικά. Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται η διαπίστωση ότι ο φιλελευθερισμός στη χώρα μας δεν απέκτησε ποτέ ρίζες και δυναμική που να κατευθύνουν συνειδητά τους κυβερνώντες και να πείσουν τους πολίτες. Στην ίδια διαπίστωση έχουν καταλήξει και άλλοι ερευνητές προσεγγίζοντας την ανάλυση από διαφορετική σκοπιά (για παράδειγμα, Δραγούμης 1992: κεφ. V, Σταθάκης 2007).

Μοιραίος για τους νικητές του Εμφυλίου αποδείχθηκε επίσης ο Παπαληγούρας. Πιθανολογούμε ότι βοήθησε ώστε η ατζέντα των Ζολώτα, Τσάτσου και Αγγελόπουλου να ακρωθεί. Ως εκ τούτου, στον βαθμό που συνέβαλε σ' αυτό το αποτέλεσμα, ίσως να έσωσε τη χώρα από τα χειρότερα και αυτό πρέπει να του αναγνωριστεί. Ακόμη, θεωρούμε ότι είναι απολύτως δίκαιο να αναγνωρίσουμε τη μεγάλη συμβολή του στον σχεδιασμό και στην εφαρμογή της δημοσιονομικής πολιτικής, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1955-1963. Αν και δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το πρόβλημα της φοροδιαφυγής, διαχειρίστηκε τα οικονομικά του δημοσίου με σωφροσύνη. Αλλά η ευθύνη του για το φιλελεύθερο περιτόλιγμα με το οποίο πέρασαν στους νόμους, στους θεσμούς, στις αξίες και εν τέλει στη νοοτροπία και στη συμπεριφορά των ελλήνων πολιτών τις πλέον οπισθοδρομικές διατάξεις και πρακτικές της σοσιαλιστικής συνταγογραφίας, είναι πολύ σημαντική για τρεις λόγους: πρώτο, γιατί κατά την περίοδο 1955-1963, που ο ίδιος ορθοτομούσε τα όρια του 'ρεαλιστικού φιλελευθερισμού', πέρασε στις πολιτικές των κυβερνήσεων στις οποίες συμμετείχε πολύ μεγάλο μέρος από τις ιδέες και τις προτάσεις των υποστηρικτών του 'δημιουργικού σοσιαλισμού'.⁴⁵ Δεύτερο, γιατί δεν αντιλήφθηκε ότι με την αντικατάσταση των αυτοματισμών της οικονομίας από διοικητικές ρυθμίσεις, περιορισμούς και ελέγχους, έμπαιναν οι βάσεις για τις διαρθρωτικές στρεβλώσεις στην κατανομή των πόρων και, ιδιαίτερα, του κεφαλαίου που πα-

ρατηρούνται σήμερα. Τέλος, τρίτο, γιατί όταν το 1974 αντιλήφθηκε τι είχε συμβεί, αντί να πρωτοστατήσει για βαθιές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στην κατεύθυνση του ανοίγματος των αγορών στον ανταγωνισμό, κινήθηκε ακόμη αριστερότερα υιοθετώντας θέσεις υπέρ του κεντρικού και περιφερειακού προγραμματισμού. Ίσως γι' αυτό ακριβώς τον λόγο θεώρησε δικαιολογημένη τη μετάβαση των κυβερνήσεων Καραμανλή της περιόδου 1974-1980 από τον 'ρεαλιστικό' στον 'ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό'.

Ο Τσάτσος, ευθύνεται ιδιαίτερα για το Σύνταγμα του 1975. Ήταν συντάκτης του και έπρεπε να γνωρίζει ότι, περιορίζοντας τα περιουσιακά δικαιώματα, παραχωρώντας στο κράτος το δικαίωμα να παρεμβαίνει μέχρι προγραμματισμού στην οικονομία, αναγνωρίζοντας πληθώρα δικαιωμάτων στους πολίτες να απαιτούν διάφορες παροχές από το κράτος κ.λπ., το σύνταγμα που πρότεινε ήταν για μια χώρα που φιλοδοξούσε να βρίσκεται πλησιέστερα στις χώρες του τότε υπαρκτού σοσιαλισμού παρά να ενσωματωθεί στα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το σύνταγμα αυτό, το οποίο δικαιολογεί πλήρως την κατηγορία ότι η 'Δεξιά' στην Ελλάδα κατατράχεται από 'σοσιαλμανία', βρίσκεται στη βάση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η χώρα μας και γι' αυτό πρέπει το συντομότερο να αντικατασταθεί με ένα σύνταγμα που θα προάγει το όραμα της ανοικτής κοινωνίας και της ελεύθερης οικονομίας.

Για να κλείσουμε, θεωρούμε ότι η λεγόμενη 'Δεξιά' στην Ελλάδα, μετά τον εμφύλιο πόλεμο, ανέπτυξε το πρότυπο της έντονης κρατικής παρέμβασης το οποίο το ΠΑΣΟΚ επεξέτεινε ακόμη περισσότερο, ενώ η Αριστερά επιδίωκε μια κομμουνιστική κοινωνία σοβιετικού τύπου (ΚΚΕ) ή πιο χαλαρά ελεγχόμενης εκ των άνω οικονομίας (ΚΚΕ εσωτερικού και ΣΥΡΙΖΑ). Ως εκ τούτων, ο ελληνικός λαός δεν είχε επιλογές άλλες που να μετέβαλλαν τους οριζόντες του, παρά μόνο αυτές του 'κρατικισμού'. Στη χώρα που γεννήθηκε η ελευθερία του ατόμου και τα δημοκρατικά ιδεώδη, έμελε να καθιερωθεί η 'τυραννία' της κεντρικά διευθυνόμενης κοινωνίας και οικονομίας, η οποία μας οδήγησε στα πολλαπλά αδιέξοδα που αντιμετωπίζουμε σήμερα.

Σημειώσεις

1. Έχουμε πλήρη συναίσθηση της σοβαρότητας των απόψεων που διατυπώνουμε για την επιρροή που άσκησαν με τις ιδέες και το έργο τους τα άτομα, στα οποία αναφερόμαστε σε αυτή την εργασία. Έτσι, σε μια προσπάθεια να αποφύγουμε ανακριβείς εκτιμήσεις, ζητήσαμε τη βοήθεια ανθρώπων που βρίσκονται στη ζωή και που, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αναμίχθηκαν στις εξελίξεις, όπως και άλλων που έχουν αναδιφτήσει τις ιστορικές πηγές της περιόδου. Γι' αυτό και παρουσιάζουμε την εργασία μας στο *13ο Συνέδριο Ελληνικών Ιστορικών Οικονομικής Σκέψης*, 3-4 Ιουνίου 2011. Ο αριθ-

μός των φίλων και συναδέλφων οι οποίοι μας τίμησαν με τα σχόλιά τους είναι πολύ μεγαλύτερες απ' όσους μπορούμε να μνημονεύσουμε από τη θέση αυτή. Κατ' εξαίρεση, εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στους Δ. Χαλικιά, Α. Λάζαρη, Π. Ευαγγελόπουλο, Τ. Μίχα, Σ. Μπαζίνα, Γ. Μπούργα, και ιδιαιτέρως τον Χ. Μπαλόγλου. Τέλος, περριτεύει να τονίσουμε ότι παραμένουμε απολύτως υπεύθυνοι για όποια τοχόν λάθη υπάρχουν στο κείμενο.

2. Ένδειξη της εν λόγω τάσης παρέχει η διαπίστωση ότι, από τις αρχές του 20ού αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κυριαρχούν ξεκάθαρα οι μεταφράσεις έργων με σοσιαλιστικά μηνύματα και προτάσεις πολιτικής για την επίλυση των κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων· βλ. Ψαλιδόπουλος (1999: 17-28, 33-34).

3. Ο Τσάτσος σπούδασε φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης (1926-1928). Ο Ζολώτας πήρε διδακτορικό στις οικονομικές και πολιτικές επιστήμες από το πανεπιστήμιο της Λειψίας (1926) και σπούδασε και στο Πανεπιστήμιο Παρισιού (1928). Ο Αγγελόπουλος έγινε αρχικά διδάκτωρ της ΑΣΟΕΕ (1928) και κατόπιν διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας (1931)· αργότερα δε έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στα Πανεπιστήμια του Παρισιού και του Πουατιέ.

4. Σύμφωνα με τον Popper (1945: II, κεφ. 23), το μεγάλο μενόνκτημα της κοινωνιολογίας της γνώσης βρίσκεται στην επίδραση που ασκεί το 'περιβάλλον' στη διαμόρφωση μη αντικειμενικών συμπερασμάτων των διαφόρων ατόμων και ερευνητών.

5. Σύμφωνα με τον Sassoon (1996: 247), 'ο καπιταλισμός δεν ήταν καθόλου δημοφιλής ποσθενά στην Ευρώπη αμέσως μετά τον πόλεμο. Αυτά τα χρόνια αποτέλεσαν το ναδίρ της καπιταλιστικής ιδεολογίας. Οι πάντες ήταν υπέρ της κρατικής παρέμβασης και των διαρθρωτικών ρυθμίσεων. Κανείς δεν ήθελε την επιστροφή στις παλιές κακές ημέρες της δεκαετίας του 1930. Οι πάντες επιδίωκαν να οικειοποιηθούν αριστερά διαπιστευτήρια'.

6. Ο Χριστοδουλόπουλος (1939-40: 1951) ακολουθούσε τις νεοκλασικές αρχές και, μάλιστα, άσκησε έντονη κριτική στην εργασία του Keynes (1936). Από το βασικό εγχειρίδιό του (1951) γίνεται φανερό ότι η λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας και ο ρόλος των τιμών αποτελούσαν τη βάση της διδασκαλίας του. Ελάχιστα μόνο σελίδες αναφέρονται στην παραγωγή των δημοσίων αγαθών (στο ίδιο: 117-9) και στη μαρξιστική θεωρία της υπεραξίας και του κεφαλαίου, κυρίως για να τονίσει τα μενόνκτηματα και τις ερμηνευτικές τους αδυναμίες (στο ίδιο: 168-171). Με σχετικό άρθρο του (1939-40: 12-4, 18-9), αμφισβήτησε, για παράδειγμα, την αποτελεσματικότητα της κενυονιανής πολιτικής με το επιχείρημα ότι δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός που να εξασφαλίζει ότι η διοχέτευση νέων πόρων στο οικονομικό σύστημα, για να αυξηθεί η ενεργός ζήτηση και κατ' επέκταση η απασχόληση, θα κατέληγε σε αυτούς που έχουν υψηλή οριακή ροπή για κατανάλωση. Για την επιστημονική συμβολή του Χριστοδουλόπουλου, βλ. Bitros & Davos (1987).

7. Όπως αναφέρει ο Αγγελόπουλος (1986: 12, 16), πολλοί από τους οικονομολόγους και τους πολιτικούς που πρωταγωνίαστησαν στις κυβερνήσεις της αποκαλούμενης 'δεξιάς' κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, ήταν μέλη της Σοσιαλιστικής Ένωσης που είχε ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της κατοχής. Ως εκ τούτου, οι τέσσερις των οικονομολόγων και των πολιτικών συμβάδιζαν. Οι πρώτοι ευαγγελίζονταν ένα κράτος 'προστάτη' που θα καθόριζε σε σημαντικό βαθμό τις οικονομικές αποφάσεις των ατόμων, χωρίς βέβαια να φθάνει στα όρια του σταλινικού κομμουνισμού, κάτι που και οι δεύτεροι, δηλαδή οι πολιτικοί, επιθυμούσαν, αφού θα αυξανόταν η οικονομική και κοινωνική ισχύς τόσο των ιδίων όσο και των κομμάτων στα οποία ανήκαν.

8. Όπως προκύπτει από την καταγραφή του έργου του Ζολώτα που έκανε ο Ψαλιδόπουλος (2008: 165-9), είναι αξιοσημείωτο ότι δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις του σε επιστημονικά περιοδικά του εξωτερικού, πράγμα που σημαίνει ότι δεν ενδιαφέρθηκε να συμβάλει πρωτογενώς στην πρόοδο της οικονομικής επιστήμης.

9. Το βιβλίο αυτό δεν φαίνεται να κυκλοφόρησε ευρέως. Πιθανώς τυπώθηκε σε λίγα αντίτυπα και μοιράστηκε σε περιορισμένο αριθμό βιβλιοθηκών. Επανεκδόθηκε όμως μετά τον θάνατο του συγγραφέα με επιμέλεια του καθηγητή Α. Μακροδημήτρη το 2009 και γι' αυτό οι παραπομπές μας γίνονται σε εκείνη την έκδοση.

10. Μάλιστα, φρονούσε ότι, επειδή 'εις τα ψυχάς των περισσοτέρων Ελλήνων υπάρχει η ροπή προς την σοσιαλιστικήν 'ιδεολογίαν' (Ζολώτας 1944α: 223) και οι μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις και το τραπεζικό σύστημα ελέγχονταν από το ελληνικό κράτος, η πλήρης κοινωνικοποίησή τους δεν θα ήταν δύσκολη και έτσι η μετάβαση στον σοσιαλισμό δεν θα έφερνε μεγάλες κοινωνικές ανατροπές και αναστατώσεις (στο ίδιο: 231-233).

11. Αυτή η αρχή πέρασε επίσημα στο ελληνικό σύνταγμα του 1975, αλλά στην πράξη επιδιωκόταν να εφαρμοσθεί απ' όλες τουλάχιστον τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις.

12. Αυτή ήταν μια βασική διαφορά μεταξύ του Ζολώτα και όσων τάσσονταν με το μέρος του 'αυταρχικού σοσιαλισμού ή κομμουνισμού'. Η σχετική ανταλλαγή απόψεων έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 1945 όταν η 'Εταιρεία Σοσιαλιστικών Μελετών' οργάνωσε την τρίτη δημόσια συζήτηση των μελών της, με ομιλήτη τον Ζολώτα (1945).

13. Προκαλεί απορία πώς ο Ζολώτας (1944α: 99) ανήγαγε αυτή τη βασική αρχή της νεοκλασικής ανάλυσης (J. B. Clark, A. Marshall κ.ά.) σε 'σοσιαλιστική αρχή'.

14. Στο βιβλίο του *Θεωρητική Οικονομική* (1η εκδ. 1942α, 2η εκδ. 1944β: 8-10), δίδασκε ότι, όταν τα άτομα διαθέτουν διαφορετικό εισόδημα, με τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς δεν παράγεται η άριστη ποσότητα προϊόντος από κοινωνική άποψη, γιατί παράγονται πολλά αγαθά πολυτελείας. Αντιθέτως, όμως, από όσα έχει δείξει η εμπειρία, η βραχυχρόνια κατανάλωση πολυτελών αγαθών, μετασχηματίζεται μακροχρόνια σε βασική κατανάλωση.

15. Ο Πλάτων θα ήταν υπερήφανος που η πρότασή του στους *Νόμους* εδύρισκε έναν τόσο ένθερμο οπαδό μετά από πολλούς αιώνες.

16. Ο Ζολώτας (1944α: 221) συνιστά η κοινωνικοποίηση των μεγάλων ιδιωτικών επιχειρήσεων να γίνει με αποζημίωση κρατικών ομολόγων. Αποφεύγει, όμως, να εξηγήσει τι θα τα κάνουν τα ομόλογα οι ιδιοκτήτες τους, αφού ο στόχος είναι το καταναλωτικό επίπεδο για όλα τα άτομα να εξισωθεί. Σε άλλη εργασία του (1946), τάσσεται 'υπέρ της κοινωνικοποίησής ακόμα και ολόκληρου του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και του εδάφους'. βλ. Κουντούρης 2009: 39.

17. Ο Lange δημοσίευσε τη σχετική εργασία στο *Review of Economic Studies* [πρώτο μέρος 1936 4(1): 53-71, δεύτερο μέρος 1937 4(2): 123-142]. Ο Ζολώτας έκανε τις αναφορές του στην επανέκδοση της συγκεκριμένης εργασίας, το 1938. Μ' αυτήν την ευκαιρία θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ο Ζολώτας ήταν ενήμερος για την κριτική που άσκησε ο Hayek (1940) στη θέση του Lange και του Dickinson για τη δυνατότητα αποτελεσματικής λειτουργίας μιας κατευθυνόμενης οικονομίας. Αλλά, αντί να απαντήσει στη θεωρητική κριτική του Hayek και, κυρίως, για την αδυναμία επίλυσης διασεκατομμυρίων εξισώσεων από το κεντρικό συμβούλιο ή για τη στατικότητα της ανάλυσης της σοσιαλιστικής οικονομίας, απάντησε με αφορισμούς του τύπου: (α) ο Hayek 'δεν είναι απολύτως αντικειμενικός και αμερόληπτος' (1944α: 294)· (β) 'Είμεθα πεπεισμένοι ότι ο μηχανισμός των τιμών, εντός

του πλαισίου του σοσιαλιστικού καθεστώτος, όχι μόνον δύνата να λειτουργήση ικανοποιητικώς, αλλά και να συντελέσῃ εις την καλύτεραν ρύθμισιν της οικονομίας από ὅτι εις το παραμορφωθέν δια της εξελίξεως ατομιστικόν καθεστώς' (1944α: 295)· (γ) ὁ Hayek και οἱ αὐτοὶ ἐν γένει οικονομολόγοι επικριταὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ διαπράττουν ασυναίσθητως (ἢ ἰσως ἐνσυνείδητως) το θεμελιώδες σφάλμα να συγκρίνουν το προτεινόμενον σοσιαλιστικόν σύστημα προς την ἰδεατήν ατομιστικὴν ὀργάνωσιν και ὄχι προς την πραγματικὴν, ὡς θα ὄφειλον' (1944α: 294-5) κ.λπ.

18. Σύμφωνα με τον Πουλόπουλο (1943: 29), ο Ζολώτας στην α' έκδοση του βιβλίου του *Θεωρητική Οικονομική*, το 1942, είχε παρουσιάσει την 'κοινωνιοκρατική ὀργάνωση' της οικονομίας ὡς συνέπεια των ἐπιδράσεων που εἶχε δεχθεῖ ἀπὸ τὴ διάδοσιν ἐκείνην ἐποχὴ τῶν πάσης μορφῆς οικονομικῶν συστημάτων της ἐκ τῶν ἄνω ρυθμιζόμενης οικονομίας'.

19. Οσοιαστικά, εἶχε αντικαταστήσει τὴ λέξη 'σοσιαλισμός', που χρησιμοποιεῖτο στο 1944α, με τὴ φράση 'κοινωνιστικὴ ὀργάνωση' στο 1944β. Για παράδειγμα, βλ. 1944α: 258 και 1944β: 426, 1944α: 280-284 και 1944β: 549- 553, 1944α: 284 και 1944β: 553, 1944α: 286 και 1944β: 726 .

20. Ὅπως αναφέρει ο Χαλικιάς (2005: 34), κατὰ τὴν πρώτην του περίοδον ὡς Διοικητῆς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, ο Ζολώτας ἐπηρεάζε σε σημαντικό βαθμὸ τὴν οικονομικὴ πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων Καραμανλή.

21. Ακολουθώντας τὴν ποσοτικὴ θεωρία χρήματος, σε ἄρθρα και μελέτες του τόνιζε ὅτι οἱ νομισματικὲς κρίσεις εἶναι προϊόν τῆς πολιτικῆς του κράτους και υποστηρίζει τὴ σταθερότητα τῆς ἀξίας του νομίσματος ὡς βασικὸ μέσου για να ἀναπτυχθεῖ ἡ πραγματικὴ οικονομία (Κουντούρης 2009: 51).

22. Τὴ συγκέντρωση του τραπεζικοῦ συστήματος, που εἶχε κύριο υποστηρικτὴ τὸν Ζολώτα, φαίνεται ὅτι συνιστοῦσαν και οἱ ἀμερικανοὶ σύμβουλοι. Ὅπως αναφέρει ο Κωστής (1997: 90), ἐκθεσὴ ἀμερικανῶν ἐμπειρογνομῶνων το 1950 (ἐκθεσὴ Jones) πρότεινε τὸ κλείσιμο τῶν μικρῶν τραπεζῶν, που δὲν πληροῦσαν ὀρισμένες προϋποθέσεις, και τὸν αυστηρὸ ἐλεγχὸ ἐκ μέρους του κράτους τῆς ἰδρύσεως νέων τραπεζῶν.

23. Τὴν πολιτικὴ αὐτὴ του Ζολώτα ἐπικροτοῦσε και στήριζε ἐνθέρμως ο υποδιοικητῆς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος Ι. Σ. Πεσμαζόγλου ο ὁποῖος με ἄρθρο του (Pesmazoglu 1965: 11, 20-1, 29-31) ὑπεραμνόταν του κεντρικοῦ ἐλέγχου τῶν πιστώσεων στὴν οικονομία και τῆς δέσμης διαφορικῶν ἐπιτοκίων ἀνάλογα με τὴς ἐπιλογῆς τῆς κυβέρνησης.

24. Τόνιζε (Ζολώτας 1958: 39-41, 46-7) μάλιστα ὅτι, για τὴν ἐπίτευξιν οικονομικῆς ἀνάπτυξης το κράτος πρέπει να παρέχει πιστωτικὰ κίνητρα μέσω τῶν κρατικῶν τραπεζῶν σε ἐπιχειρήσεις που αὐτὸ θεωροῦσε ἐντόνως ἀναπτυξιακῆς

25. Ο Ζολώτας (1964: 46) ἐκθειάζει τὴ νομισματικὴ πολιτικὴ τῆς περιόδου 1956-63 κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐπιτεύχθηκε πληθωρισμὸς 1,7%. Ὅμως, ὅπως ἐπισημαίνει ο Χαλικιάς (2005: 36), με τὸν ἐλεγχὸ τῆς πιστωτικῆς πολιτικῆς που διέθετε ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, καθύβηθη με ἐννοϊκοῦς ὅρους τὴς πιστώσεις σε οικονομικὲς δραστηριότητες ὑψηλῆς προτεραιότητας'. Γι' αὐτὸ, ἀργότερα, ὡς Διοικητῆς πλῆστον τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, ἐπισημαίνει στὴν ἐκθεσὴ του 1983 (1984: 25) ὅτι: 'δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἀντίληψη ὅτι μπορεῖ να διασφαλιστεῖ, μέσω ἐνὸς συστήματος λεπτομερειακῶν πιστωτικῶν ρυθμίσεων και ἐλέγχων, ἡ χρησιμοποίηση τῶν τραπεζικῶν πιστώσεων στους σκοποὺς για τοὺς ὁποῖους χορηγοῦνται. Στὴν ἀντίληψη αὐτὴ στηριζόταν το ἐξαιρετικὰ περίπλοκο σύστημα πιστωτικῶν κανόνων, ρυθμίσεων και ἐλέγχων που ἴσχυσε τα τελευταία 25 περίπου χρόνια'.

26. Ο Ζολώτας εἶχε συγγράμει ἄρθρα (βλ., για παράδειγμα, Ζολώτας 1961), στα ὁποῖα πρότεινε

τον εκ των άνω προγραμματισμό της οικονομίας. Στην Ελλάδα αυτή η 'προγραμματολαγνεία' συνελήθη μέχρι και τις δεκαετίες του 1970 και του 1980.

27. Για παράδειγμα, ο Ζολώτας (1952: 438-9, 441) τασσόταν υπέρ της ίδρυσης και ενίσχυσης βιομηχανικών μονάδων-κλειδιών για την οικονομική ανάπτυξη (π.χ. βιομηχανία συνθετικού αζώτου). Αντιθέτως, ο Βαρβαρέσος (1952: 344-9) ήταν υπέρ της ανάπτυξης μικρομεσαίων επιχειρήσεων που θα παρήγαγαν κυρίως για την εσωτερική αγορά και θα μπορούσε ο αριθμός τους να αυξομειώνεται μέσω των δυνάμεων της αγοράς, ώστε να αποτρέπονται ολιγοπωλιακές-μονοπωλιακές καταστάσεις. Τώρα γνωρίζουμε ποιον από τους δύο δικαίωσαν οι εξελίξεις.

28. Στον πρόλογο της β' έκδοσης του βιβλίου του *Ο Σοσιαλισμός: Τι είναι, πώς λειτουργεί, πως θα πάμε*, ο Αγγελόπουλος (1945: 5) αναφέρει ότι είχε εκδώσει το βιβλίο του το 1943 και το κυκλοφορούσε 'μυστικά από χέρι σε χέρι' -αυτό σημαίνει ότι είχε κυκλοφορήσει πριν από το Ζολώτας (1944a). Ο τελευταίος όμως δεν έκανε καμία αναφορά στο βιβλίο του πρώτου. Ούτε ο Αγγελόπουλος αναφέρει οτιδήποτε για την πατρότητα των απόψεων που μοιραζόταν με τον Ζολώτα αναφορικά με το όραμα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Ο Αγγελόπουλος (1945: 49) απλά αναφέρει το Ζολώτας (1944a) στη βιβλιογραφία του.

29. Όπως ο Ζολώτας, έτσι και ο Αγγελόπουλος (1945: 19-20, 29, 41) αποδίδει την ανάγκη για τη δημιουργία ενός σοσιαλιστικού οικονομικού συστήματος στις αδυναμίες της κεφαλαιοκρατίας να επιλύσει τα προβλήματα της άνισης διανομής, της ανεργίας και του μονοπωλιακού ελέγχου της αγοράς.

30. Ο ίδιος ο Αγγελόπουλος (1992: 30-50) μας πληροφορεί ότι είχε ταχθεί υπέρ της επέκτασης του κράτους στην οικονομία με μέσο τον κεντρικό προγραμματισμό ήδη από το 1938.

31. Το Στάτος είχε αναλάβει την επιτροπή Συντάγματος το 1975· οι προτάσεις της Σοσιαλιστικής Ένωσης βρέθηκαν στον ίδιο φάκελο του αρχείου του μαζί με τις προτάσεις του Συντάγματος του 1975 (Χατζήβασιλείου 2010: 507).

32. Οι παραπομπές στις ομιλίες και τα άρθρα του Παπαληγούρα αναφέρονται στη σχετική συλλογή που επιμελήθηκε ο Ψαλιδόπουλος (1996). Η χρονολογία σε αγκύλες αφορά τη εποχή που εξέφρασε τις σχετικές απόψεις και προτάσεις του.

33. Δεν αναφέρει τον Keynes, αλλά σε αυτόν την πολιτική στηρίζεται όταν σημειώνει ότι 'ο φιλελευθερισμός του 20ού αιώνας ... αποτελεί το καλύτερο σύστημα δια να αυξήσουν το εισόδημά των αι λαϊκά μάζαι' (Παπαληγούρας [1960] 1996: 211). Πάντως, αντιτίθεται στην πολιτική αύξησης των μισθών υπεράνω της παραγωγικότητας με στόχο να ενισχυθεί η ενεργός ζήτηση (Παπαληγούρας [1960] 1996: 211).

34. Ήταν υπέρ της ίδρυσης μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, οι οποίες θα είχαν πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στην ίδρυση άλλων μικρών επιχειρήσεων (Παπαληγούρας [1971] 1996: 443).

35. Ήταν από τους πρωτεργάτες του πενταετούς προγράμματος 1976-80, το οποίο υπέβαλε και ενέκρινε η Βουλή (Παπαληγούρας [1977] 1996: 579-604).

36. Υπερασπιζόταν τον ισοσκελισμό του προϋπολογισμού κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου, δηλ. με βραχυχρόνια ελλείμματα και πλεονάσματα (Παπαληγούρας [1975] 1996: 496), και τόνιζε ότι οι κοινοτικές παροχές έπρεπε να γίνονται με μέτρο και όχι να αυξάνουν το έλλειμμα (Παπαληγούρας [1976] 1996: 540).

37. Θεωρούσε ότι με τη σοσιαλδημοκρατία εξαφανίζονταν οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ 'Δεξιάς' και 'Κέντρου' (Παπαληγούρας [1966] 1996: 434-9).

38. Ο Παπαληγόρας ([1955] 1996: 119) είχε υποστηρίξει την ανάληψη της θέσης του Διοικητή στην Τράπεζας της Ελλάδος, από τον Ζολώτα ως μη κομματικό, άσπλο άνδρα και γνώστη των χρηματοπιστωτικών θεμάτων.

39. Όπως γράφει ο Μακροδημήτρης (2009: vii) στο 'Προλογικό Σημείωμα' της επανέκδοσης του βιβλίου του Ζολώτα, αυτό 'δείχνει όχι μόνο την εκ μέρους του μη απάρνηση των ιδεών του της εποχής εκείνης, αλλά ίσως και τη διαίσθηση της ενδεχόμενης σημασίας τους στο μέλλον'.

40. Δεν είναι καθόλου περίεργο ότι, την περίοδο που έγινε η εθνικοποίηση του Ομίλου της Εμπορικής Τράπεζας, ο Καραμανλής είχε διορίσει τον Αγγελόπουλο Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας.

41. Αξιοπερίεργο είναι επίσης ότι κατά την περίοδο 1950-1980 δεν εισήλθαν στο τραπεζικό κλάδο και-νούργιες τράπεζες, τουλάχιστο όχι από το εξωτερικό και όχι στον βαθμό που παρατηρήθηκε στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Όλα οι ενδείξεις που βρήκαμε είναι ότι ο Ζολώτας, ενόσω ήταν διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, δεν άφησε να ενισχυθεί ο ανταγωνισμός στο χρηματοπιστωτικό σύστημα.

42. Ο Ψαλιδόπουλος (2008: 9) αναφέρει ότι ο Ζολώτας 'κάτα τη διάρκεια της κατοχής, συμμετείχε στην Εταιρεία Σοσιαλιστικών Μελετών, με αποτέλεσμα τη γνωριμία του εκεί με τους Γεώργιο Παπανδρέου και Κωνσταντίνο Καραμανλή. Η γνωριμία του με τον πρώτο, τον οδήγησε στην πρώτη του άμεση ανάμειξη στην οικονομική πολιτική του τόπου, με την ανάληψη της συνδιοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος (10/10/1944-8/1/1945), με διοικητή τον Κ. Βαρβαρέσο. Ο τελευταίος δεν αποδέχθηκε τη δημιουργία θέσης συνδιοικητή και τη συνεργασία με τον Ζολώτα και δήλωσε παραίτηση, η οποία δεν έγινε δεκτή από τον Παπανδρέου, οπότε απείχε από τα καθήκοντά του μέχρι να παραιτηθεί ο Ζολώτας (Ψαλιδόπουλος, 2008, 43).

43. Ο Αγγελόπουλος (1986: 12), την ονομάζει 'Σοσιαλιστική Ένωση' και αναφέρει ότι μέλη της ήταν ακόμη ο Ι. Πολίτης, ο Γ. Μαύρος, Π. Κόκκαλης, Γ. Οικονομόπουλος και άλλοι. Όπως γράφει, πολλά χρόνια αργότερα, (στο ίδιο: 15-6), ο Καραμανλής ήταν 'δραστήριος, προοδευτικός, επηρεασμένος από τη Σοσιαλιστική Ένωση της οποίας ήταν μέλος... προσπαθεί να δώσει μια νέα πνοή στην οικονομική ανάπτυξη. Περιβάλλεται όμως, από συνεργάτες πολύ συντηρητικούς και έτσι τα βήματα μιας κάποιας αλλαγής είναι άτονα και περιορισμένα'.

44. Για παράδειγμα, ο Καραμανλής εξήγγειλε στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 1975 την κατάρτιση νέου προγράμματος ανάπτυξης για την περίοδο 1976-80 (Χατζηβασιλείου 2010: 523-5).

45. Παρέλιπε όμως να προχωρήσει σε έλεγχο των μονοπωλιακών και ολιγοπωλιακών καταστάσεων με τη θέπιση νόμων, όπως είχαν κάνει όλες οι δημοκρατίες της Δύσης από την αρχή του περασμένου αιώνα. Στη χώρα μας αυτό έγινε μετά το 1975, όταν ο Καραμανλής εισήγαγε 'την πρώτη αντι-μονοπωλιακή νο-μοθεσία στην ελληνική ιστορία' (Χατζηβασιλείου 2010: 527).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγγελόπουλος, Α. Θ. (1945). *Ο Σοσιαλισμός: Τι είναι, πώς λειτουργεί, πως θα πάμε*, 2η εκδ. Αθήνα: Αργύρης Παπαζήσης.
- Αγγελόπουλος, Α. Θ. (1986). *Οικονομικά Προβλήματα: Ελληνικά και Διεθνή*, Αθήνα: Εστία.
- Αγγελόπουλος, Α. Θ. (1992). *Οικονομικά*, ιομ. 3, Αθήνα: Γαλαξίας.

- Βαρβαρέσος, Κ. (1952). *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, επιμ. Κ. Κωστής, επα-νέκδοση 2002, Αθήνα: Σαββάλας.
- Γιαννακόπουλος, Ν. (2009). 'Ξενοφών Ζολώτας: Το επιστημονικό στίγμα', στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.) *Ξενοφών Ζολώτας: Φιλελευθερισμός στην Πράξη*, Αθήνα: Μεταμεσούνκτιες Εκδόσεις.
- Γκιούρας, Θ. (2008). 'Δημόσια οικονομία και σοσιαλισμός στο έργο του Άγγελου Αγγελόπουλου', στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.) *Άγγελος Αγγελόπουλος: Σε αναζήτηση του κοινωνικού και της ανάπτυξης*, Αθήνα: Μεταμεσούνκτιες Εκδόσεις.
- Δραγούμης, Μ. (1992). *Πορεία προς τον Φιλελευθερισμό*, 2η εκδ. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1936). *Κατεθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής*, Αθήνα: Όμιλος Μελέτης των Ελ-ληνικών Προβλημάτων.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1944α/2009). *Δημοιοργικός Σοσιαλισμός*, 2η εκδ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. ([1942]1944β). *Θεωρητική Οικονομική*, Αθήνα: Αργ. Παπαζήσης.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1945/1997). 'Οι Συντελεστές της Κοινωνικής Ενημερίας', *Εταιρεία Σοσιαλιστικών Μελετών, Ανακοινώσεις*, Νο 3, Αθήνα: Αργύρης Παπαζήσης, αναδημ. στο *Ξενοφών Ζολώτας: Νομισματικές και Οικονομικές Μελέτες 1945-1996*, τομ. Α', Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1950). *Νομισματικό Πρόβλημα και Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα: Αργ. Παπαζήσης.
- Ζολώτας, Ξ. (1952). 'Η έκθεσις του κου Βαρβαρέσου και η οικονομική ανάπτυξις', *Επιθεώρησης Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, 1: 1-24, αναδημ. στο Κ. Βαρβαρέσος (1952/2000), *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, επιμ. Κ. Κωστής, Αθήνα: Σαββάλας.
- Ζολώτας, Ξ. (1953/1997). 'Η Μεταμόρφωση της Κεφαλαιοκρατίας', ομιλία στην Ακαδημία Αθηνών (13/12/2952) για την αναγόρευση του ως Ακαδημαϊκού, αναδημ. στο *Ξενοφών Ζολώτας: Νομισματικές και Οικονομικές Μελέτες 1945-1996*, τομ. Α', Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζολώτας, Ξ. (1958/1997). 'Νομισματική Σταθερότης και Οικονομική Ανάπτυξη', αναδημ. στο *Ξενοφών Ζολώτας: Νομισματικές και Οικονομικές Μελέτες 1945-1996*, τομ. Α', Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζολώτας, Ξ. (1961/1997). 'Περιφερειακός Προγραμματισμός και Οικονομική Ανάπτυξις', αναδημ. στο *Ξενοφών Ζολώτας: Νομισματικές και Οικονομικές Μελέτες 1945-1996*, τομ. Α', Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1962). 'Οικονομική Ανάπτυξις και Ιδιωτική Επιχείρησις', ομιλία στην Ακαδημία Αθηνών (24 Μαρτίου 1962), αναδημ. στο Ξ. Ζολώτας (1975), *Οικονομική Ανάπτυξις και Ιδιωτική Επιχείρησις*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1964). *Νομισματική Ισορροπία και Οικονομική Ανάπτυξις: Η Ελληνική Οικονομία κατά τη Τελευταίαν Δεκαετηταίαν - Προβλήματα και Προοπτικά*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ζολώτας, Ξ. Ε. (1976). *Πλαίσια και Κατεθύνσεις της Βιομηχανικής Αναπτύξεως*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.

- Ζολώτας, Ε. Ε. (1978). *Η Συμβολή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Hayek, F. (1940). 'Socialist Calculation III: The Competitive Solution', *Economica*, VII (26): αναδημοσίευση στο F. Hayek (1948). *Individualism and Economic Order*, Chicago: Chicago University Press.
- Ιωαννίδης, Σ. (2008). 'Οικονομική Ανάπτυξη και Νέα Οικονομία', στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Άγγελος Αγγελόπουλος: Σε αναζήτηση του κοινωνικού και της ανάπτυξης*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Ιωαννίδης, Σ., Γ. Καλογήρου & Α. Λυμπεράκη (1994). Το Αίτημα της Ανάπτυξης μέσα από το Περιοδικό Νέα Οικονομία 1946-1967', *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο*, τομ. Α', Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα.
- Κανελλόπουλος, Α. (1980). *Η Οικονομία ανάμεσα στο χθες και το αύριο*, Αθήνα: Κάκτος.
- Καραγιάννης, Α. Δ. (2007). 'Η οικονομική Πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια', *Η Αληθεία*, 13: 62-71.
- Karayiannis, A.D. (1987). 'Twentieth Century Greek Economists and the Quantity Theory of Money', *International Journal of Social Economics*, 14 (8-9): 221-232.
- Karayiannis, A.D. & D. Ithakissios (1999). 'Hellenic Nomarchy: A Discourse on Freedom, An Early 19th Century Greek Humanist Treatise', *Storia del Pensiero Economico*, 38: 137-144.
- Keynes, J. M., ([1936]/1949). *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan & Co.
- Κουντούρης, Μ. (2009). 'Ο Ε. Ζολώτας και η επικράτηση των Νεοκλασικών', στο Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Ξενοφών Ζολώτας: Φιλελευθερισμός στην Πράξη*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Κωστής, Κ. (1997). *Συνεργασία και Ανταγωνισμός: Τα 70 Χρόνια της Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lange, O. (1938). 'On the Economic Theory of Socialism', στο O. Lange & F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, εισαγ. E. Lippincott, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Μακροδημήτρης, Α. (2009). 'Προλογικό Σημείωμα', στο Ε. Ζολώτας, *Δημιουργικός Σοσιαλισμός*, 2η εκδ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1988). *Μεταξύ Πιτωκάμπη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Μπήτρος, Γ. Κ. (1985). *Οι Έλεγχοι των Τιμών και οι Συνέπειές τους*, Αθήνα: Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών.
- Μπήτρος, Γ. Κ. & Α. Δ. Καραγιάννης (υπό έκδοση). *Δημοκρατία και Ελεύθερη Οικονομία: Με ειδική αναφορά στην περίπτωση της Ελλάδας κατά τη μεταπολεμική περίοδο*, Αθήνα.
- Bitos, G. C. & C.A. Davos (1987). *Essays in Memory of Pindaros Christodoulouopoulos*, Athens: Papazisis Publishers.
- Νικολάου, Ν. (2008). *Πρόσωπα της Οικονομίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Παπαληγούρας, Π. (1996). *Ομιλίες-Άρθρα*, εισαγ.-επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Αθήνα: Αίολος.
- Pesmazoglu, J. (1965). *The Relation Between Monetary and Fiscal Policy*, Athens: Bank of Greece.

- Popper, K. (1945). *The Open Society and its Enemies*, I, II, London: George Routledge & Sons, Ltd.
- Πουλόπουλος, Σ. (1943). *Η Οικονομική Επιστήμη εις την Ελλάδα*, Αθήνα: Αργ. Παπαζήσης.
- Sassoon, D. (1996). *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, αναθεωρημένη εκδ., London: I. B. Tauris
- Σταθάκης, Γ. (2007). *Ατελέσφορος Εκσυγχρονισμός*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1984). *Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας Ελλάδος για το 1983*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Τσάτσος, Κ. (1952). *Ελληνική Πορεία: Πολιτικά Δοκίμια*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Τσάτσος, Κ. (1965). *Πολιτική: Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, Αθήνα.
- Τσάτσος, Κ. (1975). *Πολιτική: Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*, 2η εκδ. βελτιωμένη, Αθήνα: οι Εκδόσεις των Φίλων.
- Χαλικιάς, Δ. (2005). *Το έργο του Ξενοφώντα Ζολώτα ως Διοικητού της Τράπεζας της Ελλάδος*, στο *Ξενοφών Ζολώτας: Εκδήλωση μνήμης και τιμής*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Halikias, J. S. (2008). *Money & Credit in a Developing Economy: The Greek Case*, New York: New York University Press.
- Χατζηβασιλείου Ε. (2010). *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα: Πατάκης.
- Χριστοδουλόπουλος, Π. (1939-40). 'Ανεργία και Αποταμίευση: Κριτικό δοκίμιον επί της περί ανεργίας θεωρίας του Keynes', *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνιών Επιστημών*, 19: 307-320, 20: 1-99.
- Χριστοδουλόπουλος, Π. (1951). *Θεωρητική Πολιτική Οικονομία*, 3η εκδ. Αθήνα: Αργύρης Παπαζήσης.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1996). 'Από το Λόγο στη Πράξη: Ο Π. Παπαληγούρας και η συμβολή του στην οικονομική πολιτική', στο Π. Παπαληγούρας, *Ομιλίες-Άρθρα*, Αθήνα: Αίολος.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1999). *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι: Μελέτες για την Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2008). *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα: Μεταμεσο-νύκτιες Εκδόσεις.